

ЧЭФЭР
ЧАББАРЛЫ

АСЛАН ФЭРНАД ³⁰

ЧЭФЭР
ЧАББАРЛЫ

АСЛАН
ФЭРҲАД ³⁰

М. Ф. Ахундов адына
Азәрб. Республика
КИТАПХАНАСЫ

КӨНЧЛИК
БАКЫ · 1980

*Унудулмаз сәнгәткарымыз—көзәл җазычы,
исте'дадлы драматург Ч. Чаббарлының әсәр-
ләрини охучулар һәм ишә севә-севә охујур-
лар.*

*Бу китаба өлмаз җазычының һекајәләрин-
дән нүмунәләр дахил едилмишдир.*

ДИЛАРА

Күнәшин сон вәрәмли телләринин дү-
дурдуғу ијрәнч бир сүкут ичиндә
ана ағлајыр, ата ағлајыр, заваллы гызчығаз
да, бу фәлакәтә сәбәб олмуш кими горхудан
гымылданмајыб, јавашдан ичин-ичин ағлајыр-
ды.

Сәадәт шәрбәтини тапыб ичиркән гәдәһи
салыб гырмаг, хошбәхтлик јолуну тапыб, там
мәгсәдә чатыркән бир фәлакәтә уғрајыб, мәһв
олмаг нә гәдәр ачы олса да, ади бир шеј де-
јилмидир?

Күн батар-батмазда иди.

Палчыгчы Бәшир донлуғуну алмыш, борч-
лары илә тутушдурараг евә гајыдырды. Хәстә-
ләнмиш, борча дүшмүшдү. Бу күн бүтүн борч-
лары битир, һәтта бир гәдәр артыг пулу да га-
лырды.

Кичик гызы Дилара үчүн јемишдән заддан
алмаг истәјирди; палтары да јох иди, амма һә-
лә пулу чатмырды.

Күчәдән, мүәллимәләри башда олмаг үзрә
тәмиз кејимли, күләрүзлү кичик-кичик гызлар,

ушаглар бөжүк бир интизам вә эзәмәтлә һараја исә кедирләрди.

Бәшир дурду, бахды: нә гәдәр дә динч, көзәл, тәмиз, севимлидирләр!.. Гызыны хатырлады: «Заваллы ајагјалын, көһнә, чиркли бир көјнәклә кәзир. Бу чүр кејинәрсә, белә көрүнәрни? Дилара буңлардан да јарашгылыдыр. Белә кејинәрсә, лап көзәл көрүнәр... О да бу ушагларын арасында олсајды, нә оларды?»

Бу фикирләр сыра илә Бәширин башындан буланлыг бир көлкә кими кечирди. Бирдән нә исә анлашылмас бир дүјгү ону чулғады, мәчһул бир гүввәтин тәсири алтында нә етдијини өзү дә билмәјәрәк, гачыб, өмрүндә хатырламадығы бир чәсарәтлә мүәллимәјә јанашды.

— Ај ханым...

Дили долашды, нә дејәчәјини билмирди.

Мүәллимә ири көзләри илә Бәширә бахды.

— Бағышла, ханым, сәндән бир тәвәггем вар... Мән өзүм палчыгчыјам. Бир балача гызым вар. Ону сорушурам ки, ону нејним? — дејә сорушду.

Она белә кәлирди ки, мүәллимә инди бу чәсарәтлә она јанашдығы үчүн ачыгланацаг, сөјәчәк, ја да бир ачы сөз дејәчәкдир. Мүәллимә мүлајим бир бахышла Бәширин үзүнә бахды: бу гырышыг үздә, чәсарәти үчүн үзр истәјән бир күнаһкар күлүшү чырпыныр, көзләриндә мәрһәмәт уман бир тәгсиркар ичзи инләјирди. Бу заваллы көрүнүш мәрһәмәт һисси дүјдурду.

— Әми, гызын нечә јашындадыр?

«Әми» сөзү Бәшири шашырды. Бу көзәл

кејимли, бөжүк, нәчабәтли гадындан бу сөзү ешитмәјә, санки өзүнү лајиг билмирди.

— Сәккиз јашында.

— Әми, инди вахт кечмиш, лакин һәр һалда кәтир, бир чүр дүзәлдәрик.

— Һараја? Нә вахт?

Беләликлә сөзләшдиләр. Сабаһ Бәшир гызыны мүәллимәнин јанына апарачагды. Сонсуз бир мәмнунијјәтлә:

— Аллаһ сәнә өмүр версин! Аллаһ көлкәнизи башымыздан әксилтмәсин, — дејә баш әјиб, севинә-севинә ајрылды.

Әввәл бир гәдәр јејинләди. Сонра јавашлады. Дүшүнүрдү: «Нә мүлајим адамдыр». Гызы да көзәл кејинәчәк, охумуш олачаг, гоншулары ону тәрифләјәчәкләр. Бәлкә бир заман о да бу мүәллимә кими олачагдыр. Лакин гызы ајагјалын нечә апарсын? Арвады нә дејәчәкдир? Бирдән дајанды. Өзүнү итирмишди... Көмүр мејданына доғру јөнәлди, бир чүт көһнә чәкмә, бир көһнә либас да алыб евә гајытды.

Дилара гышын сојуғуна бахмајараг, бир чырыг көјнәји илә ону гаршылајыб, этәјиндән јапышды.

— Ај ата, о нәдир? О чәкмәләр киминдир? — дејә тез-тез тәәччүблә сорушурду.

Бәшир сон вахтлар евә һеч бир палтар вә бу кими шеј алмырды, хусусилә чәкмә, чох тәәччүблү иди. Евдә чәкмә кејән јох иди. Һеч башмаг тапылмыркән бирдән-бирә чәкмә... кимсәнин ағлына јерләшмирди. Диларанын сәсинә чыхан анасы да шашырмышды.

— Балам, бунлар нәдир? Гудурмушсан...
— Арвад, һеч данышма, иши дәјишдирмишәм.

— Бунлар киминдир?
— Алмышам.
— Доғрудан киминдир?
— Валлаһ алмышам. Һәлә бу һарасыдыр?
Ај гыз, јујүр бир әл-ајағыны ју, кәл бир көр бунлар нечә олур?

— А киши, нә әчәб?
— Һәлә сабаһ Дилараны учгола апарачағам.

— Нечә јә’ни учгола апарачағам?
— Валлаһ... Дејирәм сәнә ишләри дәјишмишәм. Мүәллимә илә дә данышмышам. Өзү дә бир јахшы адамдыр. Елә гајдалы... Деди көтүр кәл. Ај гыз, јубанма, тез јујун кәл! — дејә ичәри кирди.

Дилара өмрүндә көрмәдији бу әчаиб ајаг-бабылары вә палтары кејмиш, севинчиндән, санки ганадланмыш, учурду. О чоҳдан бәри һәсрәтлә ушагларын ајагларына бахыр вә бир күн онун да чәкмәси ола биләчәјини һеч тәсәвүр белә етмирди.

— Ај гыз, белә фырлан көрәк нечә дајаныр... Ај залым, гијамәтсән ки... Дур, бағларыны кецирим.

Бәшир пулларынын артыг борчлара чатышмајачағыны да унудуб, өмрүндә дујмадығы бөјүк бир һәвәс вә севинчлә, чидди сурәтдә чалышыб, гызыны бәзәндирди. Чәкмәләр көһнә дә олса, Диларанын ајагларында јарашығы көрүнүрдү.

— Ај залым, лап хоzejин гызларына охшайрсан... Чәһәннәмә олсун дүнја. Арвад, о табағы бәри вер. Гыз, дур бир ојна...

Табаг тагылдајыр, Дилара атасынын үзүнү өпүб бөјүк бир севинчлә ојнајырды.

Сәһәр һава чоҳ тутгун иди. Кечә јағыш бүтүн күчәләри дизәдәк палчыг етмишди. Бу, Бәширин һеч дә дөшүнә дүшмүрдү. Чүнки јашадығы Бөјүк Салјан күчәсиндә күчәләр дөшәнмәмишди, бир аз јағыш јаған кими палчыг дизә галхыр, кечмәк белә мүмкүн олмур. Хүсусилә бу күн Диларанын чәкмәләри батачағды... Бу һеч дә арзу едилән бир шеј дејилди. Нә исә, Бәшир мүәллимәјә сөз вермишди. Дүнја дағылса да, Дилараны апарачағды.

Бөјүк бир зәһмәтлә Дилараны өз әли илә кејндирди. Чыхдылар... Евдән беш-алты аддым ајрылмышларды. Дар күчә елә палчыг иди ки, кечмәк мүмкүн дејилди. Бәшир тез-тез Диларанын чәкмәләринә бахыр, кичик бир палчыг ләкәси ганыны гаралдырды. Бир гәдәр кечинчә, 4-чү Тәзәпир даланында јол бүс-бүтүн кечилмәз олду.

Бәшир чарәсиз галыб Дилараны гучағына алды. 2—3 аддым кетмәмишләрдә ки, заваллы Бәширин ајаггабысы палчыға батды. Ајағыны чыхармаг истәркән, бирдән бүдрәјиб, үзү үстә јерә чырпылды. Артыг ушаг да палчыға булашмыш, өзү дә дизиндәки ағрынын шиддәтиндән тәрпәнмәз бир һала кәлмишди. Бөјүк бир шүшә ајағына батмыш, ган ахмаға башламышды. Өлә-өлә евә гајытдылар.

Бәширин дизиндән ахан ган дајанмырды.

Гоншулар топландылар, жаранын үстүнө төндир күлү төкдүлөр, һөрүмчөк тору гојдулар, билмәм даһа нә кими ојунлар чыхартдылар, лакин олмады. Һәлә топуғу да бурхулмушду, агрысы ону сарсыдырды.

Сыныгыч кәлди, ајағыны сарыдылар. Бәшир ашшамадәк зарылдады, инилдәди. Ахшамдан бир гәдәр кечмиш ајағындан елә бир агры, елә бир санчы галхды ки, дајанмаг мүмкүн дејилди.

Бәширин инилтисинә гоншудаки ишчиләр топландылар. Һәрә бир јол кәстәрди. Лакин чарә олмады. Нәһажәт, мүтләг доктор чағрылмасы лазым олдуруну дедиләр. Бу да мүмкүн дејилди.

— Чаным, бу гаранлыг күчәләрдән һәким нә чүр кәләчәк. Кәрәкмәз ки, бир фәјтона минсин. Фәјтон да инди бир әтәк пул истәјир, — дејә газантәмизләјән Әһмәд донгулданды.

Беләликлә чоһ данышдылар. Амма нә Бәширин ајаг агрысы дурду, нә дә һәким кәтирмәк мүмкүн олду. Хәстәни бир инилти, бир гыздырма ичиндә бурахыб, дағылышдылар.

Заваллы Бәшир беш-алты күн белә кечәләрни көз јуммадан чырпынды. Һәким кәтирмәк мүмкүн дејилди. Нәһажәт, газантәмизләјән Әһмәд ону архасына алыб һәкимә апарды.

Докторлар бахдылар.

— Кеч кәлмишдир. Сүмүјү гырылмыш, һәм дә ајағында ган кирләнмишдир, Әввәлдән кәлсәјди, сағала биләрди. Амма инди хәстәханада јатмалыдыр, — дедиләр.

Ијирми күндән сонра заваллы Бәшири евә

кәтириб кирли, сојуг јорған-дөшәјинә салдылар. Ајағы артыг бир о гәдәр ағрымырды, чүн-кәи диздән јухары гылчасыны кәсмишдиләр.

Күнәшин вәрәмли телләринә гаршы заваллы Бәшир ач ушағынын, көз јашларына боғулмуш гадыныннын үзүнә динмәз-сөјләмәз бахырды. «Ох... бундан сонра бу заваллыларын күнү нә олачагдыр?» Бәшир утанчаг көзләрини бир тәрәфә гачыртды. Бу аралыг бахышлары тахчада гоша гојулмуш чәкмәләрә илишди. Бирдән-бирә нә исә хатырлајараг, өзүнү сахламајыб, һөнкүртү илә ағламаға башлады...

Ох, сәдәт нә гәдәр јахын иди...
Лакин...

АСЛАН ВӘ ФӘРҲАД

Бәјүк бир шәһәрин ән гаранлыг вә тәһһа күчәләриндән бириндә олан кичик, бирмәртәбәли евдә ики гардаш, бир бачы јашајырды. Гардашлардан бирн он алты јашында Фәрһад, о бириси ијирми алты јашында Аслан иди. Бачылары исә он беш јашында Зүләјха адында бир гыз иди. Бу кичик айләдә баш верән вә вахтилә мәнә сөјләнилән олдуҗа мүтәәссир бир һадисә гәлбими сыхдығы үчүн бу һадисәни мөһтәрәм охучуларә сөјләмәклә онлары да өз дәрдимә шәрик етмәк фикриндәјәм.

Зәңнимчә, хилгәтдән даһа әввәл әдәләтсизлик вә вичдансызлыг жаранмышдыр. Зира, истәр тарихә, истәр индики һәјата бахылырса, чоһ аз инсан тапылар ки, әдәләтсизликдән узаг олсун. Аз адам тапылар ки, бир пис иш етликдә ону вичданы илә мүгајисә етсин, јахуд фәкир еләсин ки, әчәба, бу әмрә ки, мән игдам едирәм, бу рәвамьдыр?.. Нәинки инсанлар арасында, һәтта хилгәт вә тәбиәттә даһа бөјүк ганунсузлуғ мүшәһидә олунур. Көрүрсән, бир нәфәр нифрәтә шајан олан залымы учалдыб бүтүн арзуларын февгинә јетирди, амма дикәр әһли-вичдан, пак вә мүгәддәс бир шәхси хар едиб ајаглар алтына салды, һәр тәрәфдән ону фәләкәт булудлары чулғалады; о гәләр о бичарәни әзди ки, ахырда ону ја интиһара, ја гејри бир төврлә чаныны һәјатын әзабларындан гуртарыб гара торпаг алтына кирмәјә мәчбур етди.

Ола билсин ки, сиз буна е'тираз еләсиниз, мөһтәрәм охучуларым! Амма сәһв едирсиниз. Һәр аддымда милјонларла буна сүбүт тапылар. Онлардан бири дә јухарыда сөјләнилән аиләдә баш верән һадисә ола биләр.

Фәрһад, Аслан вә Зүләјханын ата-анасы кичик бир кәнддән олуб, күзәранын ағырлыгындан көчүб шәһәрә кәлмишдиләр. Бунлар да һәр үчү һәмин шәһәрдә доғулмушдулар. Илләрлә гүрбәт вилајәттә зәһмәт вә мөшәггәтлә аиләсини доландыран Асланын атасы, Аслан он алты јашына јетдикдә вәфат етди. Бир јандан Аслан нөкәр дуруб, о бири тәрәфдән дә анасы гуллугчулуғ едиб алты јашында олан

Фәрһад вә беш јашында олан Зүләјханы сахлајырдылар. Алты ај кечмәди ки, бичарә өврәт дә чанындан артыг севдији кичик балаларына һәмишәлик әлвида етмәјә мәчбур олду. Бичарә ана өлүмүнә дејил, әзиз вә һәнуз сәбавәт бадәси илә биһуш олан балаларынын тәлејинин нечә олачагыны фикир едиб ағлајырды. Амма әчәл һеч бир мәзлума рәһм еләјиб аман вермәз, бәрәкс, һамысыны дүнјадан интизар көчүрмәјә сә'ј едәр.

Гышын сојуг, мөшәггәтли бир кечәси иди. Нә бир ишыг көрүнүр, нә дә бир зиһәјәт сәси ешидилирди. Анчаг Асланкилин евиндән эәиф бир ишыг кәлирди. Балача дахмачығын күнчүндә бичарә ана узаныб ахырынчы дөфә олараг дөврәсинә јығылан әзиз балаларынын рәнки солмуш сифәтләринә бахырды. Онлар исә аналарынын һалыны көрүб: «Аначан, бәс биз?» дејиб сәс-сәсә верәрәк ағлајырдылар. Күләк вәһши вә горхунч выјылтыларла гапылары тәрпәдирди. Шахта евә кириб хырда ушаглары пајыз жарпагы кими титрәдирди. Фәрһад илә Зүләјха өзләрини аналарынын үстүнә јыхыб ағлајырдылар. Аслан бир гәдәр бөјүк олдуғу үчүн онлары овундурмаға чалышыр, каһ да үрәји давам етмәјиб зар-зар ағлајырды. Бу шәһәрдә бир нәфәр әгрәбалары јох иди ки, бу фәләкәтзәдәләрә тәсәлли верәјди, онлары сакит едәјди. Һава даһа да сәртләшир, күләк даһа да күчләширди, онсуз да сыныг олан гапыны тамамилә сындырмаға сә'ј едир кими чырпынырды. Лампанын зијасы јаваш-јаваш сарымтыл бир рәнк алырды. Бу ишыг ушаг-

ларын солгун үзүнү даһа да гэмкинлешдиридди. Ушаглар үрөк јандырычы бир сөслө аглајыр, «Аначан, өлмө!» дејиб чыгырырдылар. Ана биһтијар балаларынын үзүнө бахыб агламаг истәјирдисә дә, тагәти јетмирди. Јаваш-јаваш күчдән дүшүрдү. Ахыр нәфәсдә бичарә ана тамам күчүнү јығыб голларыны ачды, балаларыны гучаглајыб өпдү вә эәиф бир сөслә деди: «Балаларым, мән өлүрәм. Бир-бириниздән муғажат олун. Бир елә адам јохдур ки, сизин оза тапшырым. Аслан, сән онлардан јенә бир аз бөјүксән, бир үмидим сәнә кәлир. Аслан, оғлум, бары сән балаларыма кичик пасибан ол. Илаһи, үч нәфәр јетим баламы сәнә тапшырыб кедирәм... Чан, балаларым!..»

Ана кәлиникдән бир өрпөк сахлајырды. Аслана тапшырды ки, ону Зүлејхаја версин. Ондан башга һеч бир шејә күманы кәлирди. Ана бир дә балаларыны өпүб јашла долу көзләрини јумду...

Үч нәфәр фәләкәтзәдә, пасибансыз дүн-ја үзүндә галды. Сојуг гыш күнләри... долана-чаг јох... таныш јох... бәс бунларын һалына ким јаначаг? Јенә бичарә Аслан... Ахырынчы үмид о иди. Нәрчәнд о да ушаг иди, анчаг о бири-ләрдән бөјүк олдуғу үчүн һәр зәһмәтә о гатлашмалы иди. Бүтүн күнү күчләри кәзди ки, өзүнә бир иш тапсын, мүмкүн олмады. Сон гәпикләрини дә хәрчләјиб гуртарды. Нөкәр дурмаг истәди, ушаг олдуғу үчүн һеч кәс она беш манатдан артыг вермәди. Утандығындан да һеч кәсә дәрдини ачыб дејә билмирди. Јенә ахшам олду. Евә гажытды. Пул јох... чөрөк јох...

Јетимләр мәлул-мәлул Асланын әлине бахдылар. Аслан онларын үзүнә бахмаға утанырды. Нәрдән гашыны галдырыб нәзәри ушагларын солгун үзүнә дүшәндә бүтүн әзасы инилдә-јирди; нәһажәт, о, таб кәтирмәјиб кизли-кизли агламаға башлады. Бу јашда бир ушағын үстүнә бу гәдәр әзаб дүшәндә, әлбәт ки, өзүнү итирәр. Ушаглар: «Мән ачмышам» дејә зарылдајырды. Ушаға һәр мөһнәт үз версә, анасына күманы кәләр; онлар да «ана» дејиб аглајырдылар. Аслан ушагларын башыны дизи үстүнә гојуб овундурмаға чалышырды: «Агламајын, Фәрһад, Зүлејха... Сабаһ сизин үчүн чоһлу-чоһлу шеј алачағам». Ушаглар бир-ики санијә сакит олур, сонра јенә аглајырдылар.

Ајаз гыш кечәси иди. Дахмада чыраг јанмырды. Ајын солгун ишығы пәнчәрәдән ичәри дүшүб ушагларын тутгун үзүнү даһа да кәдәр-ләндиридди. Ушаглар, агламагдан јорулмуш кими, башларыны Асланын дизи үстә гојуб узандылар. Ајын солгун ишығы нәрдән булудла пәрделәниб ушаглары гаранлығы гәрг едирди. Аслан каһ мәһзун бир һалда гардашларына бахыр, каһ да онларын һалына чарә арајырмыш кими, мәлул-мәлул әтрафыны сүзүрдү. Онун гәмкин көзләриндә сәјеји-күдурәт вә кәдәрдән башга һеч бир шеј көрүнмүрдү.

Бәли, тәбнәт кәрдиши-инсанијјәтлә елә бир дүшмән дејил ки, фәләкәт күнүндә онлара бир чарә арасын; бәрәкс, һәмишә онларын фәләкәтиндән истифадә едиб, онларын даһа да сәрникум олмасына сә'ј едир. Бичарә инсанлар, бир сәјдимәзлум вә гафил дејилләрми ки,

анадан олан күндөн тәбиәт сәјјадинин чәнкинә дүшүр, бир дә дүңјаны тәрк етмәклә ондан хилас олурлар?! Тәбиәтин инсанлары дүңјаја кәтирмәкдә мәгсәди, онлара эзаб вермәк дејилми? Инсанын дүшмәни гүввәтли вә мәрд оларса, елә горхулу олмаз, нә гәдәр ки, бу дүшмән һиләкәр ола. Инсан дүңјаја кәлир, тәбиәтин ханн дајәләри әлиндә гәрәзкарана мәгсәдлә нәвазиш олунур, бәсләнилир, бунунла мәхлугу миннәтдар едир ки, сизә һәјат вердим. Амма нечә иллик һәјатын һәр дәгигәси бир сирри-мајеји-эзаб дејилми? Һәлә инсан бир гәдәр мәтанәтли оларса, онун үчүн гурулан торларын бир гәдәриндән өзүнү хилас едә биләр. Амма, вај о шәхсин һалына ки, ачиз ола! Һәр дәгигәдә, һәр гәдәмдә онун гаршысында бир фәләкәт учуруму ачылачаг. Амма тәбиәт әввәлинчиләрин дә асудә олмасына чарә тапмыш... Чәми мәхлуғат чәм олуб тәбиәтин торуну бирдәфәлик ырмаға гәсд етсәләр, јенә дә онларын гаршысында бир аһәни сәдд, бир вәһшин вә мүдһиш дүшмән галыр ки, ону һеч бир гүввәт, һеч бир мәдәнијјәт силаһы илә рәф етмәјә гадир олмазлар; нечә бөјүк бир гүввәт олурса, онун гаршысында пайыз јарпағы кими титрәр, нә гәдәр инсан хошбәхт олурса, онун горхусундан асудә олмаз; о да... өлүмдүр!.. Бир дәгигә өз сәјјиднә фүрсәт вә азадәлик вермәз; һара кетсә, кәлкә кими ону тәғиб едәр, һәр санијјәдә, һәр нәфәсдә инсан ону көзләјир. Бу интизар исә өлүмүн өзүндән даһа мүдһиш дејилми?! Инсанларын бу гәдәр ширин сәјдыглары вә мәнәббәтлә адыны јад ет-

дикләри һәјата бирчә кәлмә илә «эзаб» ады версәјдиләр, даһа да көзәл олмаздымы?!

Кичик дахмада үч нәфәр фәләкәтзәдә хәјаләт ичиндә һуша кедиб бир-биринә сарылмышды. Јаваш-јаваш сүбһ ачылырды. Аслан тәк галхыб, «ушаглар ојанмасын» дејә, бир тәк олан кәһнә јорғанлары илә үстләрини бәрк өртдү, бајыра чыхды. Күчәдә белә тездән һеч кәс јох иди. Аслан хәјалат ичиндә јол јеријир, һара кедәчәјини өзү дә билмирди.

Будур, узагдан бир гаралты кәлир. Аслан јаваш-јаваш ора кедир ки, нә олдуғуну көрсүн. Бурада бир нәфәр һачы тичарәтдән кәлиб вагондан дүшмүш, сәһәр еркән фәјтонла кәлиркән фәјтонун чархы јолда сыныб, һачы пияда галмышды, ики бөјүк чамаданы әлине көтүрүб кедирди. Аслан утандығындан јавашча һачыја бахараг кәмал-әдәблә деди:

— Һачы әми, сәнин үчүн ағырдыр, вер бирини мән апарым, сәнә көмәк едим.

Доғрудан да, һачы елә көзләри илә бир адам ахтарырды ки, чамаданлары она апардырсын. Амма о вахт күчәдә һеч кәс јох иди. Һачы диггәтлә Асланын мәнзун вә сарымтыл үзүнә бахыб чамаданын бирини она верди. Јолла кәлдикчә һачы диггәтлә Аслана бахырды. Асланын гызармыш көзләриндә олан мәнзунлуг вә зәбунлуг әләмәти һачыны да гәмкин едирди. Ахырда һачы ондан:

— Оғлум, сән кимин оғлусан? Һаралысан? Нә үчүн белә мәнзунсан? — дејә суал етди.

Аслан утана-утана өз маңәраларыны она сәјләди. Һачынын исә она үрәји јаныб деди:

— Кэл мэн сәни нөкөр сахлајым.

Аслан мәмнуннијјәтлә разы олуб, һачыдан хаһиш еләди ки, пулсуз да хидмәт еләмәјә һазырдыр. Анчаг белә олсун ки, ики нәфәр јетим гардаш вә бачысынын доланмасына да һачы етина етсин.

Һачы һәјәтдә олан кичик дахманы Аслана верди ки, орада о өз гардаш вә бачысыны сәкин еләсин. Һачы һәмишә дә хәрәкдән артыг галанлары вә бә'зи бу төвр шејләрдә онлары сахлајырды. Аслан исә чани-дилдән һачыја хидмәт едирди. Јемәкләриндән әләвә ајда беш манат да Аслана верирди ки, өзү үчүн кизләтсин. Аслан кечә-күндүз сәј едир, чалышырды, һачы исә буну көрүб онларла даһа да көзәл мүамилә едирди. Фәрһад вә Зүлејха балача Асланын зәһмәти сәјәсиндә доланырды.

Бу вахтдан он ил кечди. Асланын мөвачиби бир гәдәр артмышды. Фәрһад исә һачы мөктәбә гојмушду; ики ил галмышды ки, кимназијаны гуртарыб института кирсин, охујуб мүһәндис олсун. Аслан исә әзиз вә бу гәдәр зәһмәтлә сахладығы гардашынын дөрд вә ја беш илдән сонра мүһәндис олуб кәләчәјини хәјалына кәтирәндә шадлығындан ағлајырды вә һәмишә дуа едирди ки, илаһи, һәр бәла ки, она кәләчәк мәнә кәлсин, чүнки о, анамын әманәтидир...

Зүлејха бөјүдүкчә көзәлләширди: јанагла-рында олан гызарты, сәһәр вахты күн чыхмамыш шәргдә көј үзүнү бүрүјән зәриф гызартыдан даһа көзәл, даһа хош иди. Һәлә гызыл-күл јарпаглары кими тәрәвәтли вә ондан даһа

гырмызы олан, ганы ахар дәрәчәсинә гәдәр зәриф олан додаглары инсаны бадеји-мәһәб-бәт кими биһуш едирди.

Һачы Саләһ гызы бөјлә чамал саһиби көрүб, оғлу Әскәрә тәклиф етди ки, Зүлејханы алсын. О исә Зүлејханын сәрви-гамәтинә, булуд кими бүрүнән гара сачларына чохдан вурулмушду. Зүлејханын ири, гара көзләри кимин үзүнә күлсәјди, ону әфсунламазды? Амма Әскәрин Асландан чох ачығы кәлирди; о, чалышган олдуғуна көрә атасынын она олан мәһәбәтинә һәсәд едирди. Һәр төврлә олурса чалышырды ки, ону евдән рәдд етсин. Лакин атасы онун сөзүнә бахмырды. Зүлејханын да мәһәббәти гојмурду ки, Аслана бир сөз десин. Аслан нә гәдәр сәј еләјирди ки, Әскәрин һүсүн-рәғбәтини газансың, мүмкүн олмурду. Һачы Саләһ чох чалышды ки, оғлуну охутсун, анчаг Әскәр шарлатанлыгдан әл чәкиб охумады. Нәһәјәт, һачы, Зүлејханы алмағы она тәклиф етди. Әскәр мәмнуннијјәтлә разы олду. Һачы бу иши Аслана сөјләдикдә, Асланын бачысынын дөвләтли евиндә бәлкә хошбәхт олачағын зәңн едиб, бачысына хәбәр верди. Амма Зүлејха, Әскәрин әзиз гардашы илә олан пис рәфтарыны көрүб, Әскәри севмирди. Лакин гардашынын хаһишинә әмәл етмәјә мәчбур олду; зира, көрүрдү ки, гардашынын һәр бир иши һачынын әлиндәдир. «Бәлкә бу, гардашымын да доланачағына тәфавүт еләди», — дејә хәһ-наһаһ разы олду.

Бир аз кечмәди ки, Зүлејха кәлин кәлиб Әскәрин арвады олду. Һачынын Аслана олан мә-

һөббәти даһа да артды. Амма Әскәрнн Аслана олан әлагәси кет-кедә нисләширди. Ола билсин она көрә ки, горхурду бәлкә атасы Асланы да онунла өз мәлына шәрик еләди.

Чох кечмәди, һачы вәфат етди. Әскәр ики күндән сонра Асланы евиндән чыхартды. Аслан исә начар өз гардашыны көтүрүб, бир балача ев тутуб, орада сакин олду. Зүлејха әринә нә гәдәр јалвардыса да Аслана көмәк етсин, Әскәр дејиниб она ачыгланырды. Зүлејха бир тәрәфдән әринин рәфтарыны, дикәр тәрәфдән гардашынын зәләләтини көрүб күн-күндән сыхырды. Асланын инди бир гәдәр пулу вар иди, лакин Фәрһад охудуғу үчүн она хәрчләјрди. Бир гәдәр бу пулла алыш-вериш етди. Амма кет-кедә пулу азалырды: о гәдәр ки, Фәрһад ондан пул алырды, о көрәк дөвләтли олајды ки, буна давам кәтирәјди. Анчаг Аслан дејирди: «Чанымы да истәсә, онун јолунда гојарам. Охујур, гој охусун, гуртарсын, сонра о мәнә көмәк едәр».

Амма Фәрһад даһа әввәлки кими дәрсинә сә'ј едиб һәвәслә охумурду. Мәктәбин ахырынчы синфиндә иди ки, јолдашлары бир-ики дәфә ону күчлә булвара, баға вә бә'зи јарамаз јерләрә апардылар. Фәрһады бир нечә гызла таныш етдиләр. Әввәлләри Фәрһад чох фикир вермәјиб гызлары башындан рәдд еләмәк истәјирди. Амма сонрадан јаваш-јаваш үрәјиндә елә бир һиссә ојнады ки, даһа өзүнү сахлаја билмәјиб о һиссә табе олмаға мәчбур олду. Шәһвәт һисси Фәрһадын үрәјиндә бир дәрәчәјә чатды ки, тамам дәрс, мәктәб нәзәриндән гејб олду.

Әввәлләри Фәрһад гардашынын чәкдији зәһмәтләри, онун үчүн чалышмасыны көрүб, үрәјиндә дејирди: «Мүһәндис олан кими гардашымын башынын алтына бир гу балыш гојуб, һеч бир ишә ону әл вурмаға гојмајачағам. Мән газанаचाғам, о јејәчәк. Бәлкә бу төврлә онун хәчәләтнән чыхам». Гардашынын күзәран үчүн чәтинлик чәкдијини көрүб утанарды. Амма инди тамамилә дәјишмишди. Гардашынын етдији јахшылығы унутмушду. Фикриндә булвар гызларындан башға бир шеј јох иди. Мәктәбә кәлир, бир төврлә бир саат отурусса, аз гала бағры чатлајырды. Тез дуруб өзүнү булвара салыр, каһ о гызын, каһ бу гызын далынча дүшүрдү. Күндә дә кәлиб Аслана дејирди ки, мәнә филан китаб лазымдыр, бир беш манат вер, филан шеј үчүн дә он манат лазымдыр...

Аслан да һәр күн өз фәһләјиндә олуб, Фәрһадын ишиндән хәбәри јох иди. Анчаг дәрс пулу, китаб пулу верирди. Бир вахт Аслан көрдү ки, бир гәпик пулу галмајыб. Лакин о, гардашынын башгалары јанында хәчәләт чәкмәсини истәмәјрди. Инди о, даш ишиндә ишләјир, кечәләри исә евә кәлиб өзүнә вә гардашына хәрәк һазырлајырды. Фәрһадын исә үрәји елә бәркимишди ки, күндә гардашынын газандығыны, «мәнә филан шеј лазымдыр», — дејә алыб хәрчләјирди. Өмрүндә бир дәгигә раһатлыг көрмәјән Аслан Фәрһада күлдән ағыр сөз демирди. Ону көрәндә, үрәјиндә олан дәрдләрә бахмајыб, јаландан да олса күлүм-сәјирди ки, гој Фәрһадын үрәји шад олсун. Бу

зәһмәткеш инсан һәмнишә чалышыр, амма Фәрһад онун эмәјини пуч едирди. Шәһвәт һисси Фәрһады тамамилә чашдырмышды.

Бир кечә Фәрһад бир башгасы илә бир гызын далынча дүшүб таныш олмаг истәдиләр. Гыз онлара деди ки: «Алтмыш маната бир үзүк вар, һансыныз ону мәним үчүн алсаныз, онунла таныш оларам». Фәрһад тез евә кәлди. Бу вахты Аслан өзү вә гардашы үчүн хәрәк биширди. Өз фәғирлијини дүшүнүб чәкдији зәһмәтләрдән инләјирди. Амма Фәрһадын мүнәндис олачағы јадына дүшәндә, санки көзләринә ишыг кәлирди: «Бары, о мәним кими һамбал олмаз, бир парча чәрәк саһиб олар».

Асланын бир фикри вардыса, о да Фәрһады. Һара кетсә, кими көрсә, Фәрһады тәрифләјирди; амма Фәрһадын јарамаз һәрәкәтләрә гошулмасы һеч јухусуна да кирмәзди. О һеч күман едә билмәзди ки, Фәрһад онун бу гәдәр зәһмәтини көрүб, белә пис ишләрин јанындан да кечсин.

Фәрһад евә чатанда үз-көзүнү туршудуб, бир тәрәфдә отурду. Аслан Фәрһады пәришлә көрүб нә олдуғуну сорушду. Фәрһад билирди ки, Аслан онун һалыны мütәғәјјир көрүб тез сорушачаг. Она көрә өзү бир сөз демәјә һачәт көрмүрдү.

Фәрһад Асланын суалына чаваб вермәди. Аслан дүбарә сорушду:

— Гардашым, нә олуб? Һалын нијә пәришандыр?

Фәрһад јаландан үз-көзүнү даһа да јығыб деди:

— Мәнә бир мүнәндис дәсткаһы лазымдыр ки, гијмәти алтмыш манатдыр, һәрках бу кечә ондан алыб апармасам, мәни мәктәбә гојмајачаглар. Инди бу саат да мәктәбдән кәлирәм.

Асланын үрәји инләди. Бу саат һеч бир гәпијә дә күманы јох иди. Күндә бир маната ишләјән адамын алтмыш манат пулу тапылармы? Онсуз да бу гәдәр хәрч-мәхарич... һәлә 15 күн олмаз ки, Фәрһад кәлиб јаландан демишди ки: «Мәни сабаһ палтарсыз мәктәбә гојмајачаглар, тәзә ганун чыхыб ки, кәрәк палтарларын һамысы бир төвр олсун. Учуз палтар да әлли манатдыр. Аслан о вахт ахырынчы гәпијинә гәдәр гојуб палтар алмышды, инди исә бир гәпији дә јох иди. Бир јандан да Фәрһадын фәлакәтини тәсәввүр едиб дүшүнүрдү: «Һечә илдири зәһмәт чәкирик... мән дә, о да... һеч рәвамыдыр, инди ону говсунлар... бүтүн зәһмәтимиз пуча чыхсын?»

Аслан һәрчи фикир етдисә, һеч бир јерә күманы кәлмәјиб, начар гардашынын башыны гучаглајыб деди:

— Фәрһад, гардашым, өзүн көрүрсән ки, инди мәним бир гәпијим дә јохдур. Нә гәдәр дә борчлујуг. Олмаз ки, јалварыб беш-алты күн мөһләт аласан, көрәк бәлкә аллаһ бир јердән јол ачды, дүзәлтдик. Истәјирсән мәни дә апар, кедим, јыхылым мүүллимләрин ајағына, бәлкә мөһләт вердиләр.

Фәрһад өзү билирди ки, гардашынын һеч бир шеји јохдур, амма үрәји о гәдәр бәркмишди ки:

— Олмаз, — деди, — мән чох јалварыб ағладым, баш тутмады.

Аслан чох фикирләшди. О кимдән пул ала биләрди? Белә бир адам јох иди. Ахырда күманына бирчә бачысынын әри кәлди. Билирди ки, онун да ондан ачығы кәлир. Амма чарәсизликдән дуруб:

— Сән дајан, мән көрүм нә чарә едәрәм, — дејә јаваш-јаваш пәришан-һал гапыдан чыхыб, горха-горха бачысынын јанына кетди.

Бичарә Зүлејха даһа әввәлки Зүлејха дејилди; дәрд-гәмдән саралыб солмушду.

Аслан јавашча Зүлејхаја әһвалаты билдирди ки, Фәрһад алтмыш манат пул вермәзсә, ону мәктәбдән говачаглар.

Зүлејха әринни јанына кетди, она јалварыб гардашына бир аз әл тутмасыны тәмәнна етди. Әскәр чығырараг:

— Јенә јапышдын јаһама! — дејә Зүлејханы итәләјиб јыхды. — Доғрудан да, јолчу тај-фасысыныз, бир адамы таныдынызмы, даһа әл чәкмәзсиниз.

Зүлејха кәлиб ағлаја-ағлаја әһвалаты Аслана сөјләди, о да наүмид евә гајытды. Јол илә кедә-кедә фикир едирди; бирдән јадына дүшдү ки, һачы Салех өләндә өз гызыл саатыны она бағышламышды. Тез ону апарыб гоншуларына 65 маната сатды, пулу кәгириб Фәрһада верди. Фәрһад исә фәрәһнак пулу апарыб үзүјү алды. Һәмнин Лиза ханымла таныш олду. Даһа ондан башга һеч кәслә кәзмирди. Бу төврлә Фәрһад өлә-өлә мәктәби тамам етди. Аслан

борч-хәрч дүзәлдиб, ону Кијевә института көндәрди.

Фәрһад орада да кечә-күндүз кәзирди. Белә инсан өз ишндә бөјүк бир мәһарәт кәстәрә билмәз. Өлә-өлә тәләбә јолдашларынын даһынча сүрүнүрдү. Һәфтә сәккиз — мән доғгуз қағыз јазыб Асландан пул истәјирди. О да мин зәһмәтлә јығдығы, өз боғазына гыјмадығы бешалты шаһыны Фәрһада көндәрирди. Аслан күндүзләр ишләјир, кечәләр дә кешик чәкирди ки, бәлкә хәрчи өдәјә билсин.

Ил гуртарды: Фәрһад евә кәлди. Аслан гардашыны көрчәк онун бојуну гучаглајыб, шадлығындан ағламаға башлады:

— Фәрһад, әзиз гардашым, нечәсән? Дәрсләр нечә кечир?

Фәрһад о саат деди:

— Мән һамыдан јахшы охујурам, мәнним кимн бир нәфәр орада охујан јохдур.

Фәрһад јаландан өзүнү тәрифләдикчә, Аслан шадлығындан, фәрәһиндән аз галырды көјә учсун. Каһ күлүр, каһ көзләри јашарырды, каһ да гардашынын үзүндән өпүрдү, истәјирди лап ону јаласын. Бу кечә Фәрһад үчүн плов биширди. Аслан бир дәгигә ајрылығына дөзмәјән гардашыны бир ил иди ки, көрмүрдү.

Зүлејха да хәбәр тутду, әринә јалварыб рүсхәт алараг, гардашыкилә кетди. Зәнкин бир евдән кәлдији үчүн, Асланын фәгиранә, мискин вә мәһзун дахмасыны көрүб тез Фәрһады дејил, әввәлчә Асланын бојуну гучаглајараг ағлады. Аслан да Зүлејханын солғун рәнжини көрүб ағлады. Вагиән, Әскәр Зүлеј-

ханы чох инчидирди. Һәр бир сөз үчүн онун үстүнә чыгырырды. Өзүнә бир рус гызы тапыб кечә-күндүз онунла олурду. Зүлөҗаја чох да мәнәл гојмурду. Асланын ачыгына бир илдә Зүлөҗаны бир дөфә дө гардашынын евинә гој-мамышды. Лакин Зүлөҗа һамысына дөзүр, сәбр едирди. Билирди ки, әриндән чыхарса, гардашындан башга елә бир адам жохдур ки, онун јанына кетсин. Гардашы да өзүнү анчар сахлаја билирди. Һәрдән Зүлөҗанын үрәји аз галырды чатласын, лакин әлачсызлыгдан дөзүрду, көзләјирди ки: «Гој Фәрһад гуртарыб кәлсин, әли бир јерә јетишсин, јәгин ки, мәни бу һалда гојмајачаг, мүһәндис бир адама мәни сахламаг ағыр олмаз». Инди исә өз гардашларыны зәһмәтә салмамаг үчүн һәр әзаба, һәр зүлмә дөзүрду.

Онлар һәр үчү бир јердә шад чөрәк једиләр. Сабаһы Зүлөҗа евләринә кетди.

Фәрһадын кетмәк вахты иди. Аслан бир гәдәр пул тәдарүк едиб она верди.

— Башына дөнүм, Фәрһад, көрүрсән биз нә һалдајыг. Дәрсләриндә сәј елә, бачымызы да инчидирләр. Сән дә кәл бизим әлимиздән бир гәдәр тут. Көрүрсән мән ишләмәкдән нечә зәифләмишәм. Бачымызы да көрдүн, нечә рән-ки саралыб-солмушдур. О бичарәнин дә зәһ-мәти ағырдыр. Фәрһад, башына дөнүм, елә елә ки, бир аз тез гуртарасан. Бизим инди бир үмидимиз сәнә кәлир...

Фәрһадын үрәји бу сөзләрдән бир гәдәр јумшалды, өз-өзүнә сөз верди ки, һәр бир шеји ағыб охујачаг. Амма Асландан ајрылгандан

сонра һамысы јаддан чыхды. Јенә маријалар көзүнүн габағында дүзүлдү.

Аслан чалышды, вурушду, ишләди, зәһмәт чәкди, гејриләрә јалварды, өз палтарыны сатды, илан кими габыгдан чыхды, ахырда он дөрд илдән сонра мәгсәдинә јетди. Фәрһадан кағыз кәлди ки, мүһәндислик дипломуну алмышдыр, мајын 12-дә кәлир.

Беш-алты күн Аслан шадлығындан јата билмәди. Хырда ушаг кими атылыб-дүшүрдү. Бачысынын үрәјини шад етмәк үчүн тез кағыз апарыб она верди. Тәбии, о да Асландан аз севинмәди. Фәрһад кәләчәк дејә, Аслан кичик даһимасыны низама салды.

Фәрһад күндүз саат 10-да вағзала кәләчәкди. Аслан исә «вахт кечир», дејә обашдан кәдиб вағзалы кәсдириб отурду. Вахта һәлә алты саата гәдәр галмышды, лакин Аслан каһ о јана, каһ бу јана кедир, тәләсирди, аз галырды ки, тәләсмәкдән бағры чатласын. Әлли дөфә ондан-бундан сорушду ки, гатарын кәлмәсинә аз галыб, ја жох. Она һәр дәгигә бир ил кими кәлирди. Ахырда гатар гара див кими ләһләјәрәк кәлди. Аслан шадлығындан вә тәләсдијиндән истәјирди ки, гатарын габағыны әли илә сахласын.

Фәрһад әлиндә шапка вагондан дүшдү, Аслан јүјүрүб:

— Чан, гардашым! Көзләримиз ајдын олсун! — дејә Фәрһадын бојнуна сарылды.

Асланын палтары көһнә олдуғу үчүн Фәрһад ону тез кери итәләјиб, јанында олан вә јолда онунла кәлән гызлара деди:

— Бу бизим нөкәримиздир. — Аслана бир аз бурада она јахын дурмамағы тапшырды. Аслан гардашынын мүһәндис олдуғу үчүн шejини әлиндә апармасыны лажиг билмәди. Догрудан да тез, нөкәр кими чамаданы Фәрһадын әлиндән алыб жола дүзәлди. Фәјтон нағырыб миндиләр, сөз кетдиләр.

Аслан даһа шадлығындан билмирди нә етсин. Бу күн Аслан үчүн бөјүк бир бајрам иди. Нечә илдән бәри чәкдији зәһмәт бир бу күн үчүн иди. Зүләјха да кәлди. Онларын һәр үчү ахшама кими бир јердә галдылар. Әскәр дә Фәрһадын јанына кәлди. Гоншулардан да кәлән олду. һамысы Аслана көзәјдынлығы верди. Фәрһад өз қағызыны көстәрди: 1916-чы илдә мајын 8-дә һәмин шәһадәтнамә Фәрһада верилмиш ки, о, Кијев сәнаје институтунда охујуб мүһәндислик диплому алмышдыр.

Фәрһад қағызы охујанда, Аслан шадлығындан билмирди нә етсин. һамысы севинирди. Бу она көрә иди ки, мүсәлманлардан охујан чох аз-аз тапылырды. Асланкил кими бир күлфәтдән мүһәндис чыхмасы һамыны тәәччүбләндирди. Фәрһад мүһәндисдир, дејә гоншулар Аслана да һөрмәт етмәјә башладылар. Аслан буну көрүб даһа да фәрәһләнирди. Әфсус ки, Аслан далда ону нәләр көзләдијини билмирди.

Бир аздан сонра Фәрһад мүһәндис вәзифәсиндә гуллауға кирди. Ајда һәләлик 200 манат мөвачиб алырды. Бунун 100 манатыны Аслана верир, јүз манатыны да өзү хәрчләјирди. Амма булвар, клуб вә бу кими јерләр үчүн 100 манат да азлыг едирди.

Аслан, пәрванә шам башына доланан кими, Фәрһадын дөврәсинә фырланыб она хидмәт едирди. Бир нечә ај Аслан бу минвал илә доланды. Инди онун өзүнүн дә бир гәдәр пулу вар иди, чүнки даһа Фәрһад үчүн хәрчләмирди, әләвә олараг һәлә Фәрһад да она бир гәдәр пул верир. Бүтүн өмрүндә Асланын кечирдији бәхтијар күнләр бу бир нечә ај олду. Бу арада гоншулары Аслана мәсләһәт көрдү ки, јахында олан Күлзар адлы бир ғызы алсын. Аслан, шүбһәсиз ки, бу ишә мәмнунијәтлә разы олду. Лакин, хаһиш етди ки, Фәрһад ондан кичкәсә дә, јенә она мәсләһәт еләсинләр. Бу сөзү гоншуда олан арвад Фәрһада сөјләди. Фәрһад чох шадлыгла разылыг верди. һәмин арвад Күлзарын апасынын јанына елчи кедиб разылығыны билди вә ики нәфәр кишини атасынын јанына көндәриб, ахирүләмр Күлзары Аслан үчүн алдылар.

Бир нечә вахтдан сонра тој едиб Күлзары кәлин кәтирдиләр.

Тој кечәси иди. Онсуз да көзәл вә севимли олан Күлзар бу кечә даһа башга бир ләтафәт әхз етмишди. Онсуз да һәмнишә күл јарпаглары кими ғырмызы вә зәриф олан јанаглары, бу кечә, кәлинлик бәзәјиндән сонра даһа да көзәл бир рәнк алмышды. Күлзарын бәдирләмиш ај кими көзәл үзүнү булуд кими пәрдәләјән гара сачларына бу кечә даһа диггәтлә шанә чәкилиб низам верилмишди вә диггәти-там илә вурулмуш чәтри Күлзарын алнына төкүлүб инсаны әсир едәчәк дәрәчәјә гәдәр ләтафәтли иди. Аслан да бу кечә тәзә палтар кејмишди.

Кечә кечди. Сабаһ олду. Аслан үч күн ба-
ыра чыхмады. Инди о өзүнү бәхтиjarлыгын
сон пилләсиндә көрүрдү вә севинчдән үзүнү
аллаһ тәалая тутуб дејирди:

— Пәрвәрдикара, шүкүр олсун сәнин дәр-
каһи-мәрһәмәтинә ки, илләрчә ики гардаш
чәкдијимиз әзабдан, мәшәггәтдән сонра ахыр-
да бизә хошбәхтлик гапыларыны ачдын.

Асланын даһа бир гәми јох иди. Бир фикри
вардыса, о да гардашыны евләндирмәкди. Ла-
кин Фәрһад һәмишә ејш-ишрәтдә олдуғу үчүн,
һәр јердә өзүнә бир һәмдәм тапдығы үчүн өзү-
нү һәлә зәнчирләмәк истәмәјиб, Асланын сөз-
ләрини рәдд едирди.

Инди Фәрһад үч јүз манат алырдыса да,
Аслана әввәлкиндән артыг вермәјиб, ики јүз
манатыны һәвавү һәвәсә хәрчләјирди. Һәлә о
јүз манатын да далынча үрәји галырды, амма
кәчмишләри јадына салыб динмирди. Һәрдән
үрәјинә кәлирди ки: «Нә вахта гәдәр мән өз
пулумдан Аслана хүмс верәчәјәм?».

Бәли, сиз дә кәрәк рәјимлә шәрик олараг
е'тираф едәсиниз ки, һәр үрәк Асланын мәрһә-
мәт, гејрәт вә сәхавәтлә долу олан үрәји кими
бүләнд-пәрваз ола билмәз вә һәр гардаш да
мүтләг Аслан ола билмәз ки, гардашын һәја-
тыны тә'мин етмәк үчүн өз ахырынчы палта-
рыны да сатсын. Амма јенә нә гәдәр даш үрәк-
ли гардаш олса, Фәрһад ола билмәз ки, Аслан
кими гардашына мүһәггәр бир мәбләғи верән-
дә үрәјинә белә чиркин хәјаллар кәтирсин. Би-
лирәм, инди сизин үрәјинизә кәлир ки, бу са-
јаг гардашымыз олсајды, чанымызы ондан

әсиркәмәјиб, гул кими габағында ишләјиб,
гиблә јеринә она сәчдә едәрик. Амма јенә, мән-
чә, бу да сәһвдир. Фәрһад үмуми ганундан бир
гәдәр дә узаг дејил. Мәкәр бизим һамымызын
да олмаса, чоһумузун евиндә гејри адлар ал-
тында ејнилә бир Аслан јохмудур?! Бәли тә-
биәт һәмишә Аслан кими јүксәк руһлу, пак вә
саф үрәкли мүчаһидләр јетирир. Амма биз онун
мүрур илә еләдикләри фәдакарлығы анчаг
өлән вахт дүшүнәр вә бир аздан сонра ону ун-
дарыг, зәннимизчә, Фәрһад кәләчәкдә алчаг
тәб'лијини зүһурә вермәсәјди, үмуми ганундан
чоһ да узаглашмазды вә тамам күчүмлә өз
гәһраманымы мүдафиә едиб мәзәммәт олуна-
сына јол вермәздим. Амма әфсус ки, Фәрһад
алчаг тәб'лијиндә бир гәдәр үмумијјәтдән ирә-
лидәди.

Бәли, Асланкилин еви Күлзарын чамалы-
диларазы илә мүзәјјән едилмишди. Күлзар
азадә бир гуш кими, күн-күндән көзәлләшир-
ди. Инди Аслан да ишләјирди, Фәрһад да. Он-
лар һеч бир шејдән чәтинлик чәкмирди. Она
көрә Күлзар да гејдсиз, фикирсиз јашајыр,
һәмишә јени, көзәл палтарлар кејирди. Күл-
зарын сәрв кими уча боју, шух јериши, аһу
кими сүзкүн бахшыһы һәр баханы мәфтун едир-
ди.

Тәбиидир ки, Аслан арвадыны Фәрһаддан
кизләтмәзди, зира ону өзү билирди. Фәрһад да
Күлзара һеч фикир вермәзди. Һәрдән нәзәри
Күлзарын наз илә сүзүлән ири, гара көзләри-
нә саташанда, үрәји јериндән ојнајыб тез нә-
зәрини башга јана дөндәрәрди. Фәрһад көзәл

вэ чаван бир оғлан олса да, Күлзар она аҗры бир нэзэрлэ бахмырды. Нэ сөбәбә дэ бахсын ки, мүсәлманларда алчаг тәб'лик она билмәз ки, өз гардашынын арвадына бачы нэзәриндән башга геҗри бир көзлэ бахсын.

Јаваш-јаваш јај кәлди. Мәхлуг бағлара көчдү. Фәрһадкил дэ баға көчдүләр. Күлзар өз гуллуҗчусу илә бағда, Аслан илә Фәрһад шәһәрдә өз ишләриндә олурдулар. Арабир һәрәси бир нечә күнлүјә баға кедиб, јенә дэ гајы-дырды.

Јајын орта ајы иди. Фәрһад истидән дајана билмәјиб баға кетди. Аслан шәһәрдә галды. Көзәл јај кечәси иди. Јава сакитди. Ај чыхыб бәтүн аләми мүзәјјән бир зија илә мүнәввәр етмишди. Бағда олан мејнәләр өз јарпағлары илә јумшаг гумун үстүнү өртмүшдү. Тәбиәт олдуҗча көзәл бир мәнзәрә алмышды. Күлзар ипәк бир көјнәк кејмиш, дөшүнү ачмыш вә кечәнин ләтафәтиндән мәфтун олараг, бағын ичиндә зәриф јарпағлар арасында бир гуш мисалы һезин бир һалда кәзиширди. Узун, шәвә сачлары кәлинләрә мөхсус шух чижинләрини гара булуд кими бүрүмүш вә әсән хәфиф күләкдән арабир ләпәләнирди. Јава көзәл олдуғундан Күлзарын јанағлары даһа да хошрәнк олуб дуру-ал бир рәнк алмышды. Зәриф ләбләри, бир лалә кими јанырды. Фәрһад да кечәнин көзәллијиндән һезз алараг бир мејнәнин алтында, јумшаг гумун үстүндә узанмышды. Күлзар бағын ичиндә кәзишиб Фәрһадын јанына чатды. Бурадан даһа кечмәјиб Фәрһадын јанында отурду вә гуллуҗчуја деди ки, ба-

ғын ичинә онлара чај кәтирсин. О саат гуллуҗчу чај кәтирди.

Ајдынлыг, сакит јај кечәси, јумшаг гумун үстү зәриф, јашыл јарпағлара бүрүнмүш, һәр јандан үзүм салхымлары салланмыш, бир тәрәфдә дэ чај, белә фөвгәл'адә ләтиф бир мәнзәрә! Күлзар илә Фәрһад сөһбәт едирдиләр. Күлзарын тәбии олараг наз илә кәсмә-кәсмә данышмасы вә данышдыҗча көзәлләрә мөхсус олан бир төврлә көзләрини сүзүб өзүнү әјмәси, Фәрһады, сә'јинә бахмајараг аз галырды биһуш етсин. Һәрдән Фәрһадын көзү Күлзарын лалә кими гызармыш јанағларына саташанда онун үрәјиндә бир һисс ојанырды, амма јенә Аслан јадына дүшүб көзүнү геҗри бир тәрәфә дөндәрирди. Онун үрәјиндә ики һисс бир-бирилә мүбаризә едирди: көзәллик вә ләтафәт арасында Күлзара гаршы јаранмыш мөһәббәт, бир дэ гардашлыг вәзифәси.

Бир дэ чај ичдиләр. Дүбарә чај кәлди. Фәрһад артыг демәк олар ки, биһуш бир һалда иди. Күлзар да өзүнү белә һисс едирди. Хәл-вәт, сәссиз бағ ичи. Јарпағлар арасы. Ајдынлыг кечә. Шух вә һәвәсли бир гыз, јанында көзәл бир оғлан. Күлзар һәрдән ири көзләрини Фәрһадын чаванлыг шәһди илә ләбәләб олан көзәл үзүнә дикиб бахырды. Бир тәрәфдән әринин фикри, дикәр тәрәфдән Фәрһадын үрәјини билмәдији үчүн, онун горхусу, о бири тәрәфдән дэ шухлуг вә һәвәс. Онлар бир гәдәр бу һалда сөһбәт еләдиләр. Әтрафда сәс јохду. Анчаг арабир илбизләр бир-биринә сәс вериб фит чалырды. Хәфиф бир күләк арабир дила-

виз рајинәсилә инсанын үрәјини охшајырды. Будур, мөһ вуруб Күлзарын сачларыны титрәдәрәк, Фәрһадын үзүнә сәпди. Фәрһад јумшаг кәлин сачларынын үзүнә тохундуғундан билмәррә мәст олуб, сачларын әтриндән мөвчудижәти јадыннан чыхды. Күлзар, тез вәһши аһулар кими, башынын һәрәкәти илә сачларыны чийинләринә атды. Фәрһад көзләрини галдырыб Күлзарын гырмызы јанагларына дикди. Күлзарын јанаглары елә бил ки, јанырды, зәриф додагларында бир мүзәјјән тәбәссүм, ири көзләриндә бир нишанеји-ешг вә һәвәс көрүнүрдү. Фәрһад өзүнү сахлаја билмәјиб, үрәкдән бир аһ чәкди. Күлзар:

— Ох, Фәрһад, — деди, — белә бир мәнзәрәјә тамаша едән инсан да аһ чәкәрми?

— Бәли, доғрудан да, сизин исбаты-вүчүдунузла даһа да көзәлләшән тәбиәт мүтләг мәни аһ чәкмәјә мәчбур етди.

— Мәним олмағымла тәбиәт әсла көзәлләшмир, хәта едирсиниз. Мән зәнн едирәм ки, мәнсиз тәбиәт даһа көзәл олар, — дејә Күлзар наз илә күлүмсәди.

— Јох, тәбиәт нә гәдәр көзәлсә дә, лакин сиз ондан даһа көзәлсиниз.

Күлзар көзләрини сүзүб деди:

— Сиз аллаһ, Фәрһад, мәнә күлмәјин. Мән нә гәдәр көзәл олсам да, сиздән көзәл ола билмәрәм ки, бир бахышла көзләриниз инсаны мәфтун едир.

Фәрһад Күлзарын фикрини анлајыб деди:

— Ох, мән чох шад олуб өзүмү хошбахт һесаб едирәм. Әкәр сиз мәнә мәфтун олсајды-

һыз... — Фәрһад пешман олмуш кими диксинди, — јәни ону демәк истәјирәм ки, мәнә һеч кәс мәфтун олмаз.

Күлзар ешг вә һәвәсин һәсрәтиндән өзүнү тамамилә итириб, бир әлини Фәрһадын дизи үстә вә бир әлини о бири тәрәффә узадыб јерә узанды:

— Ах, бу күн о гәдәр кәзмишәм ки, лап јорулмушам.

Күлзар әлини Фәрһадын дизи үстә гојанда санки, Фәрһадын бәдәнинә електрик гүввәси кечди. Фәрһад тез Күлзарын голуну галдырыб үзүнә тәрәф апардыгда, Күлзар ишвә илә галхыб көзләрини сүздү, Фәрһадын үзүнә бахды. Оун көзләриндә бир тәбәссүм парлады. Фәрһад Күлзарын әлини биһхтијар додагларына апарды. Күлзар әсла мүманиәт етмәди. Назла күләрәк:

— Ох, Фәрһад, динч дајан, — дејә башыны Фәрһадын чийинә гојду.

Фәрһад һуша кәлмиш кими, тез әлини чәкди. Амма Күлзарын башыны өз чийиндә вә јумшаг јанагларыны үзүнә јапышмыш көрәндә даһа дајана билмәди. Күлзарын тәбәссүмләрлә ојнајан көзләринә бир дә бахыб һәр ики голуну онун бојуна салараг, ганы ахацаг гәдәр зәриф олан додагларыны өз додагларына сыхды. Күлзар исә, һәвәс вә ешгдән биһшу бир һалда өзүнү Фәрһадын ағушуна атды...

Хәјанәт! Икитәрәфли бир хәјанәт? Бәли, бу кәрдишин мәл'унанә һәрәкәти! Зәннимчә, Фәрһад кими һәрис вә мә'лун бир инсандан белә бир хәјанәтин баш вермәсини көзләмәк имкан

харичиндә дејилди. Биз Фәрһады чоҳдан таныјырыг вә онун белә бир хәјанәтиниң көрәндә бизә тәәччүб кәлмир. Амма, Аслан, о зәһмәткеш вә мәрһәмәтли инсан, о инсан сурәтиндә көјдән енмиш мәләк, Фәрһадын хәбислијини билмәдији үчүн вә она башга бир нәзәрлә бахдыгы үчүн мин нәфәр дә анд ичсәјди, белә бир ишә инанардымы? Әсла! Аслан елмли дејилди, амма инсанијјәтин там мә'насилә ахырынчы пилләсинә јетишмишди вә һамыны өзү ки ми зәни едирди. һәтта Фәрһад охумуш олдуғу үчүн ону өзүндән даһа мәрһәмәтли, инсанијјәтпәрвәр вә сафдил әдд едирди. Одур ки, Фәрһадын белә бир хәјанәт едәчәјини ағлына да кәтирмирди.

Мә'лумдур ки, Фәрһад гардашындаи елмли вә биликли иди. Аслан мәрһәмәтли вә әхлағы дүзкүн бир шәхс иди. һәмишә тәчрүбә олунса көрүнәр ки, инсан, ола биләр ки, зијалы олсун, мәдәни олсун вә бунунла белә позгун бир әхлага малик олсун. Инсан, ола биләр ки, агил олсун, әглән вә фәһмән мүкәмәл олсуи, лакин әхлағы позгун олсун. Дәрин бир ағла малик олан, елм вә билик саһиби олан бир шәхсә демәк олмаз ки, һөкмән бу шәхс әхлаған вә вичданән дүзкүндүр. Ола биләр ки, инсан агил вә биликли олсун, амма өз әгл вә билијини пислик тәрәфинә чевирсин. Азмы агил вар, оғурлуға вә хәјанәтә иришиб өз ити ағлыны өзү үчүн бир аләт едиб ондан сун-истиғадә едир?! Әксәрән дә беләдир. Бүтүн агил вә алим инсанларын чоҳусу өзү нәшр етдији гануна өзү риајәт етмир, халга көстәр-

дији јолла өзү кетмир, бүрүзә чыхардыгы вә халга төвсијә етдији мәсләкә өзү бојун әјмир. Ону демәк истәјирәм ки, инсан ола биләр ағыллы, елмли, биликли олсун, амма инсан олмасын. Әкси дә ола биләр: елмсиз, билликсиз вә чоҳ да дәрин бир ағыла малик олмајан бир шәхс Аслан ки ми олсун. Бир кәлмә, алим олмаг асандыр, инсан олмаг чәтин! Охујуб Фәрһад ки ми вичдансыз бир мүһәндис олмаг асандыр, амма Аслан ки ми инсан олмаг чәтиндир.

Бир нечә күндән сонра Асланкил шәһәрә көчдүләр. Артыг Күлзар Асланы көрмәк истәмирди. Бүтүн фикри, зикри Фәрһадда иди. Фәрһад да бир төврлә Асланы евдән рәдд етмәк истәјирди ки, Күлзар илә вахт кечирмәјә даһа кениш бир фүрсәт тапсын. Бу аралыг бичарә Зүлејха да Әскәрин зүлмүнә дөзә билмәјиб өз гардашынын евинә кәлди. Ону демәк кәрәк ки, Әскәр Зүлејханы әсла дөјмәзди, сөјмәзди, амма елә мүамилә едәрди ки, бу, дөјмәкдән дә, сөјмәкдән дә бетәр иди. Чоҳ олурду ки, һәфтәләрлә евә кәлмирди. Бир дәфә гоншулуғунда олан ики нәфәр арвад (ки, Зүлејха онлары өзүндән чоҳ истәјирди) Зүлејхакилә гонаг кәлмишди. Зүлејха чоҳ шад олуб онлары меһманнәвазлыгла гәбул етди. Нечә олдуса, ханымын балача оғлу Әскәрин стол үстүндә олан кағзына тохунду. Бундан өтрү Әскәрин әсәби мәчазлыгы чүшә кәлиб дәрһал ханымлары евдән говду. Бу Зүлејха үчүн өлүмдән бетәр дејилдими?! Бундан сәрфи-нәзәр, Әскәр башга бир јердә пул удузар, лакин ачы-

ғыны Зүлејхадан аларды. Одур ки, Зүлејха чәкдији мәшәггәтләрдән чана кәлиб өз гардашларынын евинә пәнаһ кәтирди. Аслан Зүлејханы чох шадлыгга гаршылајыб, үзүндән өпәрәк деди:

— Горхма, бачым, билирәм чохдан эзаб ичиндәсән, амма инди шүкүр олсун аллаһа ки, бизим дә ишләримиз чох јахшыдыр. Мән ајда јүз маната кими газанырам. Фәрһад да үч јүз манат алыр, мэкәр биз өлмүшүк ки, сән эзаб вә мәшәггәт чәкәсән! Ејби јохдур, һәмишә гардашларын евиндә бәјүксән. Анам өләндә сәни мәнә тапшырыб, мән дә разы ола билмәрәм ки, сәнә бир кәлмә ағыр сөз дејилсін.

Доғрудан да, Аслан бачысына бир күл гәдәр ағырлыг дүшмәсинә разы дејилди. Амма Фәрһад да буну истәјирдими? Јох. Мә'лумдур ки, Зүлејха евдә оlanda Фәрһад Күлзара јавуг дүшә билмәјәчәкди. Одур ки, Зүлејханын евдә олмасына разы ола билмәзди.

Зүлејха ики күн гардашларынын евиндә галандан сонра Фәрһад мүтләг кери гајытмағышы тәләб етди вә Зүлејханын мәлул-мәлул бахан ала көзләриндән баһар булуду кими јаш төкүлмәсинә бахмајараг, мәчбурән Әскәрин евинә көндәрди. Бу ишә Аслан нә гәдәр үрәкдән мүәззәб олдуса да, бир шеј едә билмәди, зира о, Фәрһады да чох истәјирди. Һәтта о гәдәр истәјирди ки, әкәр бир шәхс Фәрһадын адына онун чаныны истәсәјди, јәгинән ки, Аслан әсиркәмәзди. Бу мәһәббәтлә Аслан Фәрһадын хәјанәтнини хәјалына белә кәтирә биләрдими?

Ахшам вахты Фәрһад илә Күлзар хәлвәт евдә отуруб бир-биринә өз мәһәббәтләрини тәшири едирдиләр. Һәр ики хәбис, өз хаинанә вә чиркин мәһәббәтләрини јек-дикәринә сөјләјирди; бу хаинанә мәһәббәттин ән дәрин бир јериндә, бир заманда ки, Күлзарын назик бели Фәрһадын голлары арасында вә додаглары Фәрһадын додагларына сыхылмыш иди, Аслан гапыны ачыб ичәри кирди. Санки бүтүн ев Асланын башына фырланды, көзләри гаралды, бүтүн әзасы ләрзәјә дүшүб титрәмәјә башлады.

— Фәрһад, — деди, — илләрлә чәкдијим зәһмәтләр унудулдуса, бары гардашлыг вәзи-фәси... Ох, Фәрһад, мәнә хәјанәт...

Бу иш Асланын зәиф әсәбләрини елә титрәтди ки, биһуш олуб јерә јыхылды. Фәрһад бир дә Асланын үзүнә баха билмәјәчәјиндән кејиниб евдән кетди. Күлзар артыг өз чаны үчүн горхурду; зира мүсәлманлар һәмишә белә бир хәјанәтти вә тәһгираты ган илә јујурлар. Күлзар өз евләринә кетмәјә дә горхурду, чүнки атасы вә гардашы бу ишдән һали олсајдылар, ону өлдүрәдиләр. О, һара кедәчәјини, нә едәчәјини фикирләширди. Бу һалда Аслан һуша кәлди вә Күлзара тәрәф кәлдикдә Күлзар чанынын һөвлүндән стәкандә олан карбола кислотасыны гапыб Асланын үзүнә атды. Бу әчза гуллуғчу нахош оlanda алынмышды вә тәбиб төвсијә етмишди, мәбада бу әчза үзүнүзә вә көзүнүзә дәјсин, бу, инсанын әтини јандыраг, көзүнә төкүлсә, кор едәр. Күлзар өз чанынын һөвлүндән белә мүдһиш бир әчзаны көтүрүб, өмрүндә бир дәнгигә раһатлыг билмәјән Асланын көзләринә атды.

Өввэл Асланын көзлэри чызылдады. Аслан буна бахмажараг һөвлнак Күлзарын далынча јериди. Күлзар өвө кириб гапыны бағлады. Аслан бир гэдэр чалышдыгдан сонра даһа дурмаг мүмкүн олмадығыны һисс етди; көзлэриндэн елә бир санчы галхды ки, дәрәчәсини көстөрмәк бабил дејил, санки бир күрә од онун көзлэринин ичинә төкүлүб јанырды. Аслан көзлэри јумулу чалышырды ки, тез өзүнү һәкимә јетирсин. Амма каһ бу дивара, каһ одивара тохунурду. Ахырда гуллуғчу онун элиндән тутуб бајыра чыхарды вә Асланын хаһишинә көрә бир фајтон чағырыб ону миндирди. Аслан һәкимә кедиб мәғшуш бир һалда јалварды ки, она көмәк етсин. Һәким тез Асланын көзлэрини јуду, дәрман төкдү. Аслан бир јандан өмрүнү јолунда сәрф етдији бир шәхсин хәјанәти тәсириндән, бир јандан да көзлэринин санчысындан зар-зар ағлајырды.

Фәрһад һәмнин күн өзүнә узаг бир јердә ев тутуб, аһәстәчә бир арвад көндәриб Күлзары гуртармаг үчүн өз јанына апаратдырды. Һеч кәс билмәди ки, Күлзар һара кетди. Атасы вә гардашы ону нә гэдәр ахтардыларса, тапа билмәдиләр.

Зүлејха гардашына үз верән бәдбәхтлији ешидиб тез өзүнү гардашына јетирди, гардашыны көзлэри бағлы хәстәхана либасында көрәндә аз галды ки, бағры чатласын. Өзүнү гардашынын үстүнә атыб:

— Аһ, гардаш, ахыр гәзә сәһн нә бәлалара салды!.. Чан, әзиз гардашым! — дејә ағламага башлады.

Аслан бачысынын сәсини ешитчәк галхыб көзлэрини ачмаг истәди, амма мүмкүн олмады. Көзлэри јумулу, әлини доландырыб голларыны бачысынын бојнуна салды:

— Аһ, бачы, көрүрсәнми мәнә нәләр едирләр!.. — дејә ағламагдан ахыб бачысынын гуцағына јыхылды.

Алты ај Аслан хәстәханалар күнчүндә чүрүјүб, олан-олмаз пулларыны һәкимләрә верди. Амма көзлэри бир дә күнәшин зәррин шүәларыны көрә билмәди: көзлэри эт кәтириб көз пәрделэринин габағыны өртдү. Һәкимләр нә гэдәр чалышдыларса, һеч бир нөвлә Асланын көзлэрини һәмнин әтләрдән хилас едиб сағалда билмәдиләр. Инди Асланын күрәјиндә һеч бир шеј јох иди, анчаг кечәкүндүз аллаһа јалварыб, бары бир көзүнә зәһф дә олса ишыг кәлмәсини тәмәнна едирди. Амма, әфсус!.. Заман доланыр, лакин Асланын көзлэринә ишыг кәлмирди. Ахырда Аслан бир тәрәфдән тамам пулларыны гуртардығындан, диқәр тәрәфдән дә, көзлэринин сағалмамасындан һәүмид олуб һәкимләрдән әл чәкәрәк, өз свиңә гајытды. Көз јох, бир јердән кәлир јох, бу гэдәр дәрд, гүссә, фикир-хәјаләт, евдә тәк, бир һәмдәм јох... Инди Аслан аллаһдан анчаг өлүм истәјирди.

Зүлејха тез-тез кәлиб Аслана баш чәкирди. О да дәрддән лап сыныхмышды, көзлэри чухура дүшмүш, јанаглары саралмышды.

Әскәр, Асланын бу фәлакәтини ешидиб, нә гэдәр ону көрмәк истәмирдисә дә, инди она рәһми кәлирди, Зүлејханын һәр вахт Аслана баш чәкиб она мүавинәт етмәсинә манс олмајырды.

Зүлөйжа гардашын тэк евдэ галыб даһа да гүссэ етдијини вэ күндән-күнэ зәифләдијини көрүб, хәлвәт евдэ бағры чатламасын дејэ, Әскәрә јалварды ки, Асланын евләринә кәлмәсинә разы олсун.

— Әскәр, әзизим, ола биләр ки, мәни севмәјсән, амма нечә олса мән сәнин өврәтинәм, бары, оғлумузун хатири үчүн бу бир кәлмә сөзүмү гәбул елә: гој Аслан кәлиб евимиздә галсын. Әскәр, башына дөнүм...

Әскәр хәһ-нахаһ Зүлөйжаја ихтијар верди. О күндән Зүлөйжа өз гардашыны кәтириб јанында сакин еләди. Анчаг Аслан даһа әввәлки адам дејилди. Кечәләри о, ағыр јухулар көрүрдү. Бичарә, һөвлнак ајаға галхыб бағырыр, ганлы јашлар арасындан дејирди: «Ох, хаин гардаш, мәнә хәјанәт, мәнә зүлм... Мән өмрүмү сәнин јолунда сәрф етдим, буму ахырынчы мүкафат?!»

Зүлөйханын балача оғлу Камиллә о, бир төвр күнүнү кечирирди. Амма Әскәр даима дејинир, бир иш олчаг гышгырыр, бағырыр, неч шеј үстә Зүлөйханы сөјүр, инчидирди. Аслан бунлары ешидирди, бачысынын бу гәдәр әзаб чәкдијини көрәндә руһу инчијирди. Лакин нә етмәли иди?! Пуллар гуртарыб, көз јох, дола-начаг јох, мәчбурән сәбр етмәли иди. Бичарә зәифләмишди, гырышыг үзүнү түк басмышды, кәдәрәвәр бир көркәм алмышды. Камил данма Асланын јанында отурур, Аслан онун үчүн нағыл данышыб күлдүрүрдү. Камил исә Асланы үрәкдән сеvirди. Бир дәфә Әскәр чај ичәндә Аслан көз јумулу кәлиб бирдән чаја тохун-

ду. Чај Әскәрин үстүнә дағылды. Әскәр бундан тәнкә кәләрәк, о саат јериндән дуруб Асланын үзүнә бир сиддә вурду. Аслан бир сөз демәјиб ағламаға башлады вә әлини көјә галдырыб деди:

— Пәрвәрдикара мән нә бәд әмәлдә олмушдум ки, мәни бу гәдәр зүлмә дүчәр еләдин?..

Әскәр буну көрүб:

— Евимдә галдығын бәс дејил. Нәлә бир мәни гарғыјырсан да, — дејиб Асландан евдән кетмәсини тәләб етди. Зүлөйжа нә гәдәр јалвардыса, мүмкүн олмады. Әскәр Зүлөйханын да јалвармасындан тәнкә кәлиб, ондан да еви тәрк етмәји тәләб етди. Зүлөйжа кор-пешман гардашынын әлиндән тутуб, бачы-гардаш ағлаја-ағлаја өз көһнә евләринә кәлдиләр.

Аслан күн-күндән зәифләјирди. Зүлөйжа да һәр күн ағлајыр, Фәрһады гарғыјырды ки, нә үчүн онлары бу гәдәр бәлаја салды. Нәрдән Зүлөйжа Камилә күчәдә көрүр, бағырына басыб ағлајырды. Залым Әскәр ананы өз баласындан ајырдығы бәс дејил, Камилә анасынын јанына кетмәјә дә гојмурду.

Аслан бүтүн олан-олмазыны хәрчләмишди. Зүлөйжа нәрдән ев шејләриндән сатыб хәрчләјирди. Фәрһад исә өзүнү Күлзарла бир хәлвәт-тәкниб раһат јашајырды. Фәрһад арабир күчәдә көрүнүрдүсә дә, амма Күлзарын һарада олдуғуну неч кәс билмирди. Фәрһад гуллуғдан чыханда даһа бир јанда әјләнмәјиб, тез евә гајыдырды. Күлзар исә горхудан әсла бајыра чыхмырды. Бир дәфә гары арвад Күлзарын анасыкилә кәлиб сөһбәт арасында бирдән чашыб деди:

— Дүнөн Күлзар ханымжилдэ идим, Фэрһад да... — Бирдэн ишин кизлин олдуғуну дүшүнүб сәсини кәсди. Күлзарын гардашы буну ешитчәк тез гарыдан тәләб етди ки, Күлзарын јерини десин. Гары әввәл демәк истәмәди. Амма Әһмәд өлүм тәһдидилә она дедиртдирди. Бу нечә вахта Әһмәд бачысынын белә намуссузлуғундан нараһат олуб даим интигам гәсдилә ону ахтарырды. Бачысынын хәјанәтиндән зәлаләтә дүшүмүш Аслана тез-тез баш чәкирди вә она аз да олса шеј алыб апарырды. Күлзарын сорағын алчаг Әһмәд чох шадланды, бу кечә нә сајаг олса үстләринә атылан бәднамлығы бачысынын ганы илә јумаға гарар верди.

Гары буну көрүб тез Күлзаркилә кәлди, әһвалаты Күлзара сөјләди. Күлзар да тез Фәрһада деди. Кечә Фәрһад әһвалаты хәфијјә полисинә хәбәр верди. Онлар да бир дәстә кәлиб пусгуда дајандылар. Кечәдән бир гәдәр кечмиш Әһмәд әлиндә бычаг Күлзарын евинә кәлди. Јавашча өзүнү һазырлајыб гапыны дөјдү. Бу һалда хәфијјәчиләрдән бири гапыны ачды. Әһмәд ичәри кирчәк дөрд тәрәфдән ону бүрүдүләр. Әһвалаты баша дүшән Әһмәд тез кери дөндү. Бајырда онунла үз-үзә кәлән хәфијјәчини көрүб гачмаға јол олмадығы үчүн, әлиндәки бычағы онун үрәјинә санчы. Полис нәфәри јыхылды. О бириләр тез јүјүрүб Әһмәди тутдулар. Бу анда онун үзү бир јердә дуран Күлзар илә Фәрһада саташды, һирсиндән башы һәрләнди.

— Бинамус бачы, намуссуз гардаш, неч тәләсмәјин, нә гәдәр мән һәјатда варам ләкәдар

едилмиш намусумун интигамыны сиздән алачағам. Әкәр интигам алмамыш өләрсәм, гој хәләјиг десин ки, намусу ләкәләнмиш бир бинамус дүнјадан кетди.

Әһмәди бирбаш һәбсханаја апардылар. Инди Күлзар илә Фәрһад неч кәсдән горхмурду. Бир Әһмәд иди, о да һәбсханаја дүшдү. Һөкүмәт адамыны өлдүрдүјү үчүн нечә ил һәбсханада јатачағды. Амма онлары вичдан һәмишә нараһат едирди. Бир шадлыг вахтында Аслан јадларына дүшүр, һәр икисинин рәнки саралыб сусталырды.

Камил он ики јашында иди — мәктәбә кедирди.

Аслан илә Зүлејха мин үсрәт илә доланырдылар. Камил кизлиндән онларың јанына кәлирди. Аслан начар галыб еви сатды. Гејри шејләриндән дә чох галмамышды. Јаваш-јаваш һәр шеј гуртарырды. Зүлејха доланмағын мүмкүн олмадығыны көрүб бир евдә гуллуғчу дајанды. Һәр ахшам гардашынын јанына кәлирди.

Әскәр дә өзүнә бир арвад алмышды. Арвад Камили инчитдијиндән Камил гүссә едирди, һәр күн хәлвәти анасынын јанына кәлирди. Атасындан алдығы хәрчлији кизлин анасына верирди, һәрдән дә анасынын ағладығыны көрүб дејирди:

— Ағлама, ана, мәктәби гуртаран кимн сәни һәр дәррдән хилас едәчәјәм, һәлә инди мән атымын әлинә бахырам.

Аслан лап тагәтдән дүшүмүшдү. Даһа тәрпәнә билмирди. Зүлејха мин әзабла ону сахлајырды. Бир күн о да нахошлады.

Онлар күнләрлә евдә ач галдылар. Аслан о жан-бу яны ахтарыб тапдыгы төр-төкүнтү-дән бачысына верирди, өзү жемирди; һәтта на-чар галыб утана-утана диләнмәжә мәчбур олду. Бир дэфә ахшам вахты Фәрһад јол илә кедәндә диләнчијә пул вермәк истәдикдә бирдән һөвләк кери атылды, бу сифәтдән дөнмүш зәиф диләнчини таныды, — о, өмрүнү гардаш јолун-да сәрф едән Аслан иди. Тез бир бешлик ве-риб, әтрафа бахараг гачыб кетди.

О кечә Фәрһад хәјалатдан јата билмәди. Зүлејха һәлә нахош иди. Гоншу арвад онлар үчүн бир чәрәк кәтирди. Аслан она тәшәккүр едәндә, арвад аһ чәкиб деди:

— Аллаһ белә гардаша лә'нәт еләсин ки, сәни бу бәләја салды, ел арасында рүсвај елә-ди. Инди сәнин һалындан һеч хәбәр дә тутмур. Һәлә үч күн бундан габаг бир оғлу да олуб.

Аслан буну ешитчәк тез ајага галхды, ла-кин зәифликдән өзүнү сахлаја билмәјиб јыхыл-ды, бир дә галхды:

— Аһ, хаин гардаш, — деди, — аһ, чан, амам! Мән әһдимә вәфа етдим, оғлуну сахла-дым... Даһа таб кәтирә билмирәм...

Гоншу арвад кетди.

Зүлејха Асланын һалыны пис көрүб, тез јериндә дурду:

— Гардаш, — деди, — һеч фикир еләмә. Ал-лаһ өзү онлара чәза верәр.

Аслан деди:

— Јох, бачы, даһа бәсдир. Мән бу гәдәр эзабла дүнјада галдым, сәнә дә эзаб вердим.

Инди мән кедирәм... анамын јанына... Сәндән чох разыјам. Анама дејерәм ки, бир Зүлејха сәнин сөзләринә эмәл етди. Мәни һалал ет, ба-чым, — дејә јерә јыхылыб өлдү.

Зүлејха өзү нахош, билмирди ки, нә етсин. Билмәррә өзүнү итирмишди. Анасы јадикар гојдуғу өртүјү чыхарыб Асланын үзүнә сәрди. Пул јох иди ки, ону дөфи еләтдирсин. Гоншу-лар јығылдылар. Зүлејха биихтијар ајага гал-хыб Фәрһадкилин евинә кетди ки, хәјанәтин пәтичәсини она билдирсин. Ичәри кирчәк, Күлзар илләрдән бәри көрмәдији вә көрмәк истәмәдији Зүлејханы көрүб бурада бир иш вар ки, бу бизә кәлиб, дејә тез онун бајыра чыхмасыны тәләб етди. Зүлејха бу ишдән да-һа да гејзә кәлиб:

— Гардашымын евидир, кәлмишәм, сәнә нә вар, — дедикдә, Күлзар гуллуғчуја һим елә-ди ки, Зүлејханы бајыра чыхартсын. Гуллуғчу Зүлејханы итәләјиб бајыра чыхартды. Зүлеј-ха гапыја сөјкәниб ағламаға башлады.

— Аһ, нә сәбәбә эзиз гардашымын интига-мыны хаин бир гардашдан алмајым, — дејә јахында олан аптек магазиннә кедиб, бир аз зәһәр истәди. Аптекчи Зүлејханын һалыны кө-рүб: «өзүнү өлдүрмәк истәјир» дејә вермәди. Зүлејха јалвармаға башлады. Ахырда аптек-чишин она јазығы кәлиб, үстүндә зәһәр ады ја-зылмыш бир шүшәјә бир гәдәр күлаб төкүб она верди. Зүлејха јаваш-јаваш Күлзаркилә кәлиб хәрәк отағына кирди вә шам етмәк үчүн һазырланмыш габлара бир гәдәр зәһәр төкмәк истәдикдә, Фәрһад гапыны ачыб ичәри кирди.

Шүшәни онун элиндән алыб үстүндә зәһәр адыны көрчөк чыгырыб деди:

— Мәнимнн зәһәрләмәк истәјирсән?!

— Сәни зәһәрләмәк истәјирәм! Сәни!

Фәрһад Зүлејһанын боғазындан јапышыб стол үстүнә јыхды вә бир вахт бурахды ки, Зүлејһа өлмүшдү. Фәрһад бачысынын таппылты илә јерә дәјдијини көрүб өзүнү итирди вә титрәмәјә башлады. Бачысына рәһми кәлди, тез јүјүрүб ону гучаглады вә титрәк әлләри илә ону тәрпәтди, өлдүјүнү билиб галхды, далыдалы отагдан чыхды. Сабаһысы гәзетләрдә јазылды ки, мәшһур мүнәндис Фәрһадын бачысы Зүлејһа зәһәр ичиб өзүнү өлдүрмүшдүр.

Камил буну ешитчәк тез мәһәлли һадисәјә кәлди. Шүшәнин үстүндә аптекин адыны охујуб тез аптекчинин јанына кетди ки:

— Нә һагла анама зәһәр сатмышсыныз?

Аптекчи мә'лум етди ки:

— Мәним она јазығым кәлдији үчүн зәһәр әвәзинә, күлаб вермишәм.

Камил буну ешитчәк һәким көтүрүб ора кетди. һәким Зүлејһанын чәназәсинә бахыб деди ки:

— Бу, зәһәрлә өлмәјиб, буну боғублар. һәлә боғазында да бә'зи нишанәләр галыбдыр.

Зүлејһанын боғазындакы нишанын Фәрһадын мүрәккәбиндән олдуғуну сүбүт етдиләр. Камил бу мә'луматы вә орада ишитирак едән шәхсләрин адыны јазыб сандығында кизләтди.

Ики бәдбәхт, ики бәдбәхт бачы-гардашы бир күндә мазара тапшырдылар.

Фәрһад бир гәдәр пул хәрчләјәрәк өзүнү гуртарды.

Лакин инсанлар мәһкәмәсиндән өзүнү хилас едән Фәрһад, вичдан вә һәја мәһкәмәсиндән дә өзүнү хилас едә биләрдими? һејһат!..

Һәја вә вичдан Фәрһады ичиндән бир вәһши кими чејнәјир, ити чәнкәлли бир пәләнк кими ону дидирди. Фәрһад һара кедирсә, бу һал ону тә'ғиб едирди. Нә гәдәр шад вә фәрәһ-әфза бир јердә олса, Фәрһад бир дәгигә асудә гала билмирди. Шадлығын ән дәрин бир јериндә, залым әлләри илә Зүлејһанын зәриф боғазындан јапышдығы көзүнүн габағына кәлирди. Фәрһад дәрһал һәвләк керә чәкилир, чырпынмаға башлајырлы, адамлар онун башына јығылырды. Фәрһад бир аздан сонра јенә ајылырды. Бу бир дәфә олмады. Чамаат Фәрһадын дә'ғи олдуғуну зәни етди. Доғрудан да, Фәрһад даима әзаб ичиндә иди; о, сифәтдән дә дөнмүшдү, һәмишә тутгун, мүтәфәккир вә гәмли иди; һеч үзү ачылымырды. Тутдуғу ишләр хәјалындан кечәндә өз-өзүнә дејирди: «Аһ, бу гәдәр дә вәһшилик олармы ки, мән етдим! Бу нә вичдансызлыгыды! һәјатыны јолумда сәрф едән әзиз гардашымы күнәшин зијасындан мәһрум едиб, саиллијә гәдәр ендирдим. Јадымдадыр о кечә... Бүтүн аләми гаранлыг, һүзн, кәдәр бүрүмүшдү, мән јолла кедирдим, көрдүм ики көздән кор олан гардашым әлләрини ачыб јалварыр: «Дин гардашларым, мәнә көмәк едип, аллаһ сизин мәнннми кими зәлил еләмәсин! Аһ, өз бачымы мән залым, мән вәһши өз әлимлә боғуб өлдүрдүм...

Әчаба, гиямәтдә анама нә чаваб верәчәјәм?..»

Фәрһад тамамилә өзүнү итирди. Бир күн гәбристана кетди. Јан-јана газылмыш ики гәбрин арасында отуруб ағлады: «Аһ, бағышлайын мәни, мән сизә зүлм етдим... Бағышлайын бир күнаһкары ки, дизи үстә чөкүб сиздән үзр истәјир...» Фәгәт мәгбәрәләрдән һеч бир чаваб олмадығы үчүн кор-пешман евә гајытды. Гуллуға кедирдисә дә, көрдүјү ишләр нәзәриндән кечиркән дуруб о тәрәф-бу тәрәфә чырпынды. Каһ да јалварыб зарылдајырды. Фәрһадын артыг ишә јарамадығыны көрүб гулудан ихрач етдиләр. О, тамамилә дәјишиб, үзүнү түк басмыш, башынын сачлары ағармыш, көзләри чухура дүшмүшдү; санки бир гәдәр бундан ирәли шад, мәс'уд вә мәшһур бир мүһәндис олан Фәрһад бу дејилмиш, бу анчаг бир чүнун имиш.

Һәмишә шад бир һәјат сүрмәјә адәт едән Күлзар буна давам едә билмәјиб, Фәрһада:

— Мән сәнин евиндә бу гәдәр эзаб арасында гала билмәрәм, ал, бу сәнин ушағын! — дејә балача ушағы Фәрһадын үстүнә атыб кетмәк истәдикдә, Фәрһад диггәтлә Күлзарын үзүнә бахды, зира ону көрмәк истәмәдијиндән чоһдан онун үзүнә бахмамышды; о саатда, бир кечә бағда кечирдији хаинанә дәгигәләр јадына дүшүб, чәлд ајаға дуруа:

— Аһ, хаин! Мәним бүтүн бу бәдбәхтлијимә, бу эзабыма сәбәб сәнсэн! Сәнин хәјанәтин бизим евимизи јыхды. Бу бәс дејилмиш кими, инди гејрисинин дә евини јыхмаға кедирсэн. Хаин, көрмәјәчәксәнни әмәлинин чәзасыны!

Јох, сәнин нүфузун алтында бу гәдәр чинајәтә мүртәкиб олдуғум үчүн, бу гәдәр эзаба дүчәр олдуғум үчүн еркән солмуш хошбәхт аиләмзин интигамыны сәндән алачағам, хаинлијин чәзасыны өз әлимлә верәчәјәм! — Фәрһад буну дејиб Күлзарын боғазындан јапышды, боғуб ушағын үстүнә јыхды: — Көр, бу да чәза... әдаләт... мүкафат... интигам... — дејә мәчнунанә аддымларла отагдан чыхды.

Фәрһады тутуб һәбсханаја апардылар.

Бир нечә күндән сонра Камил, јурист вәзифәсиндә кәлиб, бүтүн анасы барасындә чәм етдији мә'луматы әдаләт мәнкәмәсинә верди, ишин тәзәдән тәһгиг едилмәсини тәләб етди.

Мүһакимә едиләркән Фәрһаддан сорушдулар:

— Сәнә иснад верирләр ки, Зүлејханы да сән боғуб өлдүрмүшсэн, нә илә өзүнү сафа чыхара биләрсән?

Фәрһад әсә-әсә ајаға дуруб деди:

— Бәли, доғрудур, мән өлдүрмүшәм, мән бәдбәхт! Зүлејханы да мән өлдүрмүшәм, гардашымын да көзләринин кор олмасына мән бәис олмушам. О заманлар мәним үрәјим даш кими иди. Сонра һәјатын ити пәнчәләри алтында әзилдим, дидилдим, өзүмүн бу hala дүшмәјимә сәбәб олдум. Мәндән савај бир хаин дә варды ки, мәним бу hala дүшмәјимә, чоху о сәбәб олмушду. Амма мән ондан өз интигамымы алдым. Инди дә хаиш едирәм ки, бачымла гардашымын интигамыны мәндән аласыныз, — дејә Фәрһад тагәтдән дүшүб јерә јыхылды.

Бир аз кечэндэн сонра эдалет мѣнкѣмѣсинин үзвлѣри чыхыб, мѣшпур мүнѣндис Фѣрѣадын ијирми ил каторга чѣсасына мѣнкѣмѣ едилдијини билдирдилѣр.

Фѣрѣад, Зүлѣјха адыны ешидѣндѣ, јенѣ һѣмин мүдһиш дѣгигѣлѣр кѣзү өнүндѣ дурду. Ди-зи үстѣ дүшүб дѣди:

— Бачым, Зүлѣјха, бағышла мѣни... Кѣлирѣм гара үзлѣ сѣнин јанына... Бағышла мѣни... Оһ, Зүлѣјха, күнаһкарам, бағышла... Еј мѣндѣн интигам алан чаван, сѣндѣн чох разымам ки, мѣним тез һѣлак олуб ѣзаблардан хилас олмағыма сѣбѣб олдун! Бары кѣл бу јахшылыгына кѣрѣ үзүндѣн өпүм!

Камил Фѣрѣадын ачы һалыны кѣрүб, имтина етмѣјиб јанына кетди.

— Мѣн һѣмин гѣтлѣ јетирдијин Зүлѣјханын оғлу, Камилѣм, — дѣди.

Буну ешитчѣк Фѣрѣад кери чѣкилди.

— Кет, мѣним эллѣрин ганлыдыр, сѣнин пак вѣ мүгѣддѣс бѣдѣнинѣ дѣјмѣсин! Анчаг гиямѣт күнү анандан ѣз күнаһкар гардашынын ѣфв едилмѣсини хаһиш едѣрсѣн. Кет, эллѣрини мѣнин напак олан бѣдѣнимѣ вурма! Чѣкил... — Фѣрѣад ѣсѣрѣк јерѣ јыхылыб руһдан ајрылды.

Ахырынчы нѣфѣсдѣ Фѣрѣадын ағзындан анчаг бу сѣзлѣр ешидилди:

— Бағышла, Аслан!.. Бағышла, бачым Зүлѣјха!.. Кѣлирѣм... күнаһкарам... бағышла!

15 VП—1916

Бу кѣчѣ бүтүн кѣнд севинирди. Гызлар, кѣлинлѣр севинир, ушаглар, кѣнчлѣр, ихтијарлар севинир, бүтүн кайнат бел, севинирди...

Ушагларын бағыртысы, гызларын, кѣлинлѣрин чалгысы, јасты балабанларын ѣн кобуд үрѣклѣри охшајан һѣзин инилтиси бир-биринѣ гарышыб, үмуми бир аһѣнк јаратмыш вѣ һѣр кѣс бу шѣн курултунын сонсуз севинчлѣринѣ далыб кетмишди.

Бѣли, бу кѣчѣ һѣр кѣс севинир, һѣм дѣ онун сѣадѣтинѣ севинирди.

Јалныз о, јалныз о, бунлары кѣрмүр, ешитмир, гадынларын бѣјүк бир курулту гопартдыгы дарысгал вѣ јарымгаранлыг дахманын бир бучағына сыхылмыш, бүтүн бу севинчлѣрѣ дарылыр, бу шѣнликлѣрдѣн сыхылыр вѣ ешитдији бүтүн бу күлүшлѣрдѣ, бу курултуларда мүдһиш бир фѣлакѣт бајгушунун горхунч сѣдасыны һисс едирди.

О, бу кѣчѣ кѣлин кедирди.

Там алты ајдан бѣри ајрылмаз бир јолдашы олан кѣһнѣ габыглы гур'аны кичик дѣшлѣринин арасына сыхыб: «Еј гур'ан, еј уча пѣрвѣрдикар, сѣн ки һѣр шеји билирсѣн, сѣн мѣнѣ кѣмѣк ол!» — дѣјѣ кѣз јашлары илѣ јыпранмыш јанагларыны исладырды. Буну һѣр кѣс кѣрүр, лакин ону сон заманлар даима белѣ тутгун кѣрдүклѣриндѣн бир о гѣдѣр дѣ мараганлырларды.

Һѣтта гызлардан бир нечѣси мараганлымыш,

сорушмуш вэ чаваб алмајынча, кимиси бу заваллы гызчыгазын өз нишанлысыны севмэ-дијиндэн, кимиси тэрсинэ олага, чох севди-јиндэн вэ севинчиндэн агладыгыны, кимиси дэ «адэтдир», «гызлар кэлин кедэркэн ағлар-лар», — дејэ јенидэн өзлэрини бу сусмаз ку-рултуларын ағушуна атырдылар. Лакин ким-сэ бу өксүз јавручуғун руһуна кирэ билмир, орадакы чэһәннэм кими чошан мүдһиш изти-раблары, кичик вүчудуну сарсыдан, үрэјини, дүјғуларыны, бир кэлмэ, бүтүн варлығыны чеј-најэн дэһшэт вэ фэрјадлары көрэ билмирди. Јалныз о өзү бунлары көрүр, һисс едир вэ эс-ки габыглы гур'аныны бағрына басараг: «Еј гур'ан, еј гур'ан саһиби, сэнэ пэнаһ кэтирми-шэм», — дејэ ичин-ичин ағлајыр, көз јашлары-ны төкүрдү...

Ох, о фэлакэтли кечэ олмасайды!

Бу, он беш-он алты јашларында, ортабојлу, гаракөзлү, учгунјанаглы, сарымтраг бөнизли бир гызчыгазды. Алты-једди ај бундан эввэл дејэр, күлэр, чалар, ојнар шух бир афэт иди. Илк бахышда бир о гэдэр дэ көзөл көрүнмүр-дү. Лакин бир гэдэр диггэтлэ бахдыгда онда башга бир көзэллик көрмэк мүмкүндү... Ба-хышлары алтына дүшэн һэр кэси илдырым ки-ми санчан ири, гара көзлэри, бу гара көзлэр үстүндэки, инчэ, узун гашлары, ганы ахачаг гэдэр гырмызы, чичэк јарпағлары гэдэр зериф, инчэ вэ титрэк додағлары, һэтта ағзынын бө-јүклүјү илэ симасы арасындакы инчэ бир тэ-насиб, — ону сејр едэн һэр бир кэсдэ анла-шылмаз бир һөјөчан ојадырды.

Хүсусилэ, элиндэ бир чомаг, дүңја малы-ны тэшкил едэн ики кечисини дағдан ендирир-кэн, дағыныг сачлары, ојнаг вэ шух көркэми илэ елэ илаһи бир һеј'эт тэшкил едирди ки, бу көзэллијэ гаршы кимсэ дајанмаз, пэрэстиш ет-мэјэ билмээди.

Бэли, бүтүн солғунлуғуна, бүтүн нөгсанла-рына бахмајараг, кэнддэ һэр кэс онун көзэл-лијини е'тираф едирди.

Күлзары, јалныз кэндин кэнчлэри дејил, һэтта ихтијар кишилэри, гадынлары да севи-рлэрди.

Та ушаглыгдан јетим галмыш Күлзар өз кор анасы илэ, јохсул гардашы Асланын һима-јесиндэ јашајырды. Анасынын көзлэринэ, — кэнд гадынларынын дедијинэ көрэ — гара су енмиш иди. Она көрэ Күлзар та ушаглыгдан евдэ чалышмыш, зэһмэтэ алышмышды.

Бир гэдэр бөјүјүнчэ, јохсул евлэринин бир о гэдэр дэ бөјүк олмајан зэһмэти онун үчүн асанлашмышды. Артыг Күлзар даһа ағыр иш-лэр көрэ билир, мал-гара сахлаја билир, хал-ча-палаз тохуја билирди. Лакин јунлары олма-дығындан Күлзар бэзэн гоншулары үчүн ич-рэтлэ чалышырды, амма бу да һэмишэ олмур-ду. Һэр нэ олса да, Күлзар вахтларыны бош кечирмир, һэр кэсин бир иши олурса она кө-мэк едир, бири хамна салдымы, һаман кедиб тэбрик едир, бачардығы гэдэр тохујур вэ јар-дым едирди. Башга бир гоча гадыны суја ке-дэн көрүнчэ, һаман кедиб долчасыны алып, долдуруб кэтирирди. Бир евдэ јас олдуму, ора-ја кедир, бачардығы гэдэр чалышыр вэ о гэдэр

сэмимијјэт көстөрүрдү ки, һәр кәс ону һәмнин свин адамы кими билирди.

Һәр кәс еһтирам едәр, һәр кәси севәр, һәр кәси ана, бачы, ата, гардаш кими көрәрди.

Күлзарын намуслу вә исмәтли олдуғу хүсуси бир тәрздә дилләрдә долашырды.

Кәнддә бир гыз тапылмазды ки, адына сөзләр дежилмәсин. Биринин ајағы долашдымы, һаман этрафында дастан ачылыр: «Дағ-дивара дырмашыр», «Филанкәсә көз атды», «Кечә филанкәслә данышды» вә с.

Һәтта кәндин ән зәнкин гызлары вә жүзбашынын гызлары белә гадынларын бу деди-годусундан, гаш-көзүндән јаха гуртара билмәздиләр. Јалныз Күлзар бу деди-годулардан кәнар галыб, су кими пак вә тәмиз бир ад сахламышды.

Аталар гызларына дарыларкән, Күлзардан ибрәт алмаларыны тапшырыр вә гадынлар аллаһа јалварыб, өвлад диләркән, Күлзар кими пак вә намуслу бир гыз истәрләрди.

Бах, буна-көрә дә бу кечә һәр кәс Күлзарын кәлин кетдијинә севинирди. Һамы да кәлмиш вә өз гызларынын тоју кими бу тојда иштирак едирләрди.

Лакин һәр кәсдән артыг Аслан севинирди.

Бу јохсул, кимсәјә тохунмаз, бир кәсә пислик етмәз, сөјсәләр дә данышмаз, һәр кәсә еһтирам едәр, — бир сөзлә «аллаһын» дилсизағызсыз бир бәндәси иди. Буну чох вахт Асланын горхаглығына чыхырлардыса да, бунунла бәрәбәр кәнддә кимсә она долашмаз, пислик етмәзди.

Дүнја малындан — бир узунгулағы, бир дә чәтинликлә јығдығы пуллардан Күлзар үчүн алдығы ики кечидән башга һеч бир шеји јох иди.

Узунгулағы илә одун дашыјыр, көмүр һазырлајыр, бичинә кедир вә беләликлә өз бачысыны вә кор анасыны сахлајырды. Јашынын чохлуғуна бахмајараг һәлә евләнмәмишди. Затән јохсул олдуғундан, она гыз верән јох иди. Лакин бачысыны артыг варлы бир адама вердији вә о кәдәндән сонра бир гәдәр хәрчи азалачағы үчүн језнәсинин көмәји илә евләнә биләчәјини үмид едирди. Лакин һәр шејдән артыг ону севиндирән — Күлзарын тәмиз бир ад сахламасы иди. Һәр кәс Күлзары тәрифләркән, Аслан да бачысынын белә ады илә ловғаланырды. Һәр һалда бу кечә Аслан севинчиндән нә едәчәјини билмир, һәр тәрәфә чырпыныр; «бујурун, аллаһ өмүр версин, оғлунуз үчүн олсун, гызыныз үчүн олсун, аллаһ атана рәһмәт еләсин!» вә с. сөзләрлә кәлән гонаглары гаршылајыр, она бу гәдәр һөрмәт едиб, севинчиндә иштирак едәнләрә севир, һәтта кәндәки ән мөһтәрәм шәхсләрин белә кәлдијини көрүнчә, севинчиндән көзләри јашарып, һәтта бәзән онларын ајагларына дүшүб, өпмәк истәјирди.

Бу мәнәббәтләрин, бу еһтирамлары, бу үмуми иштиракын һамысы Күлзара, һәр шејдән әввәл Күлзарын паклығына, мәсүмлүғуна, намуслу вә исмәтли олмасына анд олдуғуну Аслан билир вә: «бачымын чәһизин јохса да, су кими дуру, пак бир ады вардыр», — дејирди.

Заваллы Күлзар бунлары ешидир, бүтүн үрәји дидилир, бүтүн варлығы парчаланырды.

Ох, о фәлакәтли кечә олмасайды!..

Нишанландығы күндән үч күн әввәл иди.

Күлзар күнорта вахты евдән бир чөрәк көтүрүб, мешәдә одун ғыран гардашы үчүн апарды. Кери гајыдаркән, һава чох тутгун иди. Јаваш-јаваш јағыш нәмчиләјир, хырда дамчылар Күлзарын үзүнә, дөшләринә тохунурду. Күлзар јағыша тутулмасын дејә, тәләсирди. Лакин һава кетдикчә гаралыр, јағыш кетдикчә шидәт едирди. Бүтүн әтрафы думан бүрүдүјүндән, Күлзар јағышдан көзләрини ачмајыб, тәләсик гачырды. Заваллы бу тәләсмә нәтичәси олараг, хәбәри олмадан, јолу да итирмишди. Јенидән јолу тапмаг үчүн чох узун чалышмыш, амма һаванын бүсбүтүн гаралмасы бүтүн үмидләрини јох етмишди.

Күлзар нә едәчәјини билмирди, нә дә көзү көрүрдү. Гаранлыгда гурдлара, чаггаллара раст кәлмәсин дејә, горхудан бир ағачын диннә сыхылды. Көј бүтүн дәншәти илә курулдајыр, илдырымлар өдлу охлар кими саға-сола гачышыр, јағыш, ведрәдән төкән кими төкүлүрдү. Бүтүн кайнат бир илдырым ојнағына-бир од дәнзинә дөнмүшдү.

Күлзар горхурду. Бу аралыг јахындан: «Алабаш, Алабаш!» — дејә чағыран бир сәс ешидилди. Күлзар бу инсан сәсиндән бир гәдәр чүр'әтләнди вә: «Мешәдәки, кимсән?» — дејә чағырды. Чох кечмәдән гаршысында ағ күркә бүрүнмүш бир киши көрдү.

— Кимсән?

— Әми, азымышам.

— Кәл, кәл. Бурада дурмаг горхулудур, илдырым һүндүр ағачлары вурар. Кәл! — дејә жола дүшдү.

Күлзар ону тә'гиб едирди. Бир көһүлә (мағараја) тәсадүф етдиләр. Мәчһул киши ичәри кирди. Күлзар да, һеч бир шеј дүшүнмәдән ичәри кирди. Беш дәгигәдән сонра көһүл, кишинин топладығы чөр-чөплә јандырдығы очагдан ишыгланмышды. Түстү Күлзарын көзләрини ачыдыр, амма белә түстүјә алышган олдуғундан фәргинә вармыр, көһүлүн бир бучағына сыхылыб отурурду.

Артыг бајырда кәз-кәзү көрмүрдү. Көһүлдә мәчһул киши очағын јанындакы бир даш үзәриндә отуруб, палтарларыны гурудурду. Һеч бириси динмирди. Бу аралыг Күлзар сәрт, бир гәдәр дә боғуг бир сәс ешитди:

— Кимләрдәнсән, кәлин?

Бу сәс өзү өзлүјүндә Күлзары диксиндирди. Лакин јенә фәргинә вармајыб:

— Јетим Асланын бачысыјам, — дејә кишинин үзүнә бахды.

Киши одлу бахышларыны онун үзүнә санчыб бахырды.

— Әрдәмисән?

Күлзар сусуб бир сөз демәди. Ејни заманда ону мәчһул бир горху бүрүдү. Бу бахышлар алтында һәјатында илк дәфә олараг өзүнүн көзәл бир гыз олдуғуну хатырлады вә бурада јад киши илә олдуғуну дүшүнүнчә, горхудан титрәди вә өмрүндә илк дәфә олараг өзүнү кишиләрдән кизләтмәк, өртүнмәк үчүн әт-

рафына бахынды. Жаптыгыны мешәдә итирмишди. Бир шеј тапмајынча, дагыныг сачлары илә дөшләрини өртдү. Амма заваллы бунунла даһа көзәл вә даһа чазибәдар бир көркәм алдыгыны һеч дә дүшүнмүрдү.

— Дур кәл, очаг башында палтарларыны гурут, јазыгсан, јердә сојуг вурар, нахошларсан, — дејә мәчһул кишинин сәрт сәси јенә чинкилдәди.

Күлзар гымлданмады. Кетдикчә горху ону бүрүјүр, бүтүн варлығы әсирди. Бир аралыг Күлзар көһүлдән чыхыб гачмаг истәјирди. Лакин гачыласы бир јер јох иди. Артыг кечә гара ганадарыны каннат үзәринә сәрмиш, бүтүн варлыг бир мөзар гаранлығына бүрүнмүшдү.

Јенидән боғуг бир сәс ешидилди:

— Әрин кимдир?

Заваллы гызчыгаз бир сөз демир, һәтта нәфәс чәкмәкдән белә горхурду.

— Даһа о узагда отурдуғун нә үчүндүр. Сәни јемәјәчәкләр ки... Ал, күркүмә бүрүн вә палтарларыны гурут.

Күлзар-артыг бүсбүтүн өзүнү итирмиш, кичик үрәји бир курулту илә дөјүнүрдү...

Кечә кетдикчә дәринләшир, сүкут кетдикчә артыр, һәјат кетдикчә сусурду. Бу аралыг мәчһул киши бирдән јериндән галхды. Ағыр аддымларла Күлзара јахынлашыб сәрт вә дөмир кими ағыр әли илә Күлзарын биләјини јахалады. Заваллы гызчыгаз, бүтүн мүманиәтләринә бахмајараг, бир санијәдән сонра очағын ғырағында отурмушду.

Һеч бириси данышмырды. Очаг кетдикчә

гаралыр, көһүл кетдикчә бир гаранлыға далырды. Күлзар очағын бир тәрәфиндә бучаға сыхылмышды. Мәчһул киши о бири тәрәфдә узанмышды.

Беләликлә чоһ кечди...

Күлзар, үзүнә исти бир нәфәс тохундуғуну һисс едиб көзләрини ачды; гаранлыг бир һеј'әт гаршысыны далдаламыш, ејни заманда ики гол дөмир һалга кими биләјини сармыш, сыхырды. Күлзар гышгырыб, бүтүн шиддәтилә чырпынмаға башлады. Амма белнини сармыш голлар сарсылмаз вә күчлү иди. Күлзар чырпыныр, ејни заманда ушаг ағына кәлән сөзләри сөјләјиб јалварырды.

— Сәни анд верирәм аллаһа, сәни анд верирәм һәзрәт Аббаса, мәнә тохунма! Мән јетимәм. Кимсәсизәм. Мәни өлдүрәрләр. Сәни анд верирәм о көзә көрүнмәјән аллаһа, мәнә тохунма, мәнә тохунма, мәнә јазығын кәлсин, — дејә бу сарсылмаз голлар арасындан өзүнү чыхармаға чалышырды.

Мәчһул киши исә мырылданыр, мырылданырды...

Артыг Күлзарын хырдача әлләри јорулмуш, мәчһул кишинин дөмир пәнчәсиндә сыхылыр, ајаглары исә кишинин дизләри алтына алынмыш, тәрпәнмәсинә белә имкан галмамышды... Заваллы гызчыгаз өзүнүн күчсүзлүјүнү көрүб, бағырыр, јалварыр, ағлајыр, бүтүн имамлары, пејгәмбәрләри бир-бир сајыр, ејни заманда сөзләринин тә'сирини көзләмәдән, балыг кими чапалајыр, чырпынырды. Лакин бунларын һамысы фајдасыз иди. Јазыг артыг

жорулмуш, голлары сусталмышды. Һәр һалда жарым саатдан чох чалышмышды. Нәһајәт, заваллы бүсбүтүн жорулуб, өлү кими дүшдү.

О бүтүн ушаг гүввәти илә бачардығы гәдәр чалышды, чапалады, јалварды, јахарды, ағлады, бағырды, чағырды, илан кими габыгдан чыхды, амма чарә олмады. Ахырда жарым бағын бир һалда дүшүб, истәр-истәмәз сүкута мәчбур олду...

Кечә өлкүн бир сүкута далмышды.

Бајырда рузкар јетим бир ушаг фәрјады илә инләјиркән, Күлзар бир бучага сыхылмыш, сәбәбини өзү дә билмәдән ағлајыр, ағлајыр, ағлајырды. Чүнки башга бир чарәси јох иди.

Артыг һава ишыгланмыш, көзөл бир пајыз сәһәри ачылмышды. Мешәнин бүтүн јарпаглары јағышдан јујунмуш, күнәшин шүаларындан парылдајырды. Бу көзәликләр арасында Күлзар, әтрафына белә бахмадан, өлкүн, солгун бир һалда евә гајыдырды.

Үч күн сонра: «Кетмирәм», — дејә ағладығына бахмајараг ону нишанладылар. Бу күндән е'тибарән артыг Күлзарын бүтүн кечмиш шухлуғу, тәрәвәти итмиш, евдән бир јана чыхмыр, кечмишдә гардаш кими көрдүјү кишиләрдән инди артыг јашыныр, кимсәнин үзүнә бахмыр, даһа доғрусу бахмаға горхур, утанырды. Ал јанаглары пајыз јарпаглары кими кетдикчә солур, чөһрәси саралыр, көзләри чухура енир, бүтүн варлығы сарсылыб мәһв олурду. Вахтилә һәр кәс, хүсусилә Аслан бу һалдан марагланыб, сәбәбини сормушдуса да, ахырда

Күлзарыш хәстә олдуғуну дүшүнүб, гәти бир чавабдан ваз кечмишди. Лакин Күлзар кетдикчә солурду. Бу аралыг Күлзар мәсчиддән бир гур'ан көтүрүб она тапынмыш, она пәнаһ кәтирмишди. Кәлин кедәркән нә олачаг? О, мүдһиш кечәдә нә чаваб верәчәк? Она инана-чагмыдыр? Бу дүшүнчәләрлә заваллы гаранлыг дахмаларынын бир бучағына сыхылыб саатларча орада галырды. О кечә нә дејәчәк, нәләр ешидәчәк, нәләр олачагдыр? О бу хүсусда чох шејләр ешитмиш вә горхмушду.

Кечән ил гоншуларынын гызыны әри доғрамышды. Заваллы бунлары дүшүнүр, бағры адәтән чатлајыр, отура билмир, һөвлнак галхыр, санки бир чарә тапачагмыш кими, мә'насызчасына әтрафа бахыныр, нәһајәт, јенә дахманын бир бучағына јыхылыб, ағламаға башлајырды. Ағлајыр, ағлајыр, нәһајәт, өзүнә тәсәлли верәрәк: «Јох, мән она јалварарам, мән бу гур'аны шаһид кәтирәрәм ки, мәндә күнаһ јохдур. О инанар. Бу гур'ан, бу гур'ан саһиби мәни һимајә едәр», — дејә бир гәдәр тәсәлли тапырды. Лакин бир санијә кечмәдән јени бир шеј хатырлајырды: «О мәнним андларыма инанмазса!» — дејә јенидән позулур, мүдһиш бир изтираб ону бүрүјүр, јенидән гур'аныны бағрына басыб, көһнә габығыны көз јашлары илә исладырды.

Беләликлә, узун гыш кечәләри о мүдһиш кечәнин фәлакәтләрини, дәһшәтләрини дүшүнәрәк, бир изтираб ичиндә алты ај көзләјиб дурмушду...

Бу кечә дә һәр кәс онун сәадәтинә севниркән, о бүтүн варлығыны итирмиш, көз јашларында боғулуб кетмишди.

— Һә, нә олдуруз? Гуртармадынызмы? Халг көзләйир ахы, — дејә бајырдан Асланын сәси ешидилди.

Күлзар диксиниб, үрәји дөјүнмәјә башлады.

— Биз назырыг. Гызым, даһа дур, — дејә јенкә чаваб верди.

Күлзар јериндән тәрпәнмирди.

— Гојун бир баламын үзүнү өпүм, — дејә Күлзарын кор анасы арвадларын ичиндә сәсләниб, ирәли јеримәјә башлады.

— Ајдан ары, судан дуру балам... Ја һәзрәт Аббас, баламы еәнә замин верирәм, — дејә Күлзары гучаглады.

Күлзар өзүнү билмирди. Бәјин гардашы кәлинни белини бағлајыр, арвадлар, кими чалыр, кими охујур, о јан-бу јана гачыр, «аллаһ, аллаһ» — дејир, хәлфә дуа охујурду, бир кәлмә, бүтүн дүнја бир-биринә чакнашмышды.

— Гојун мәни ахырынчы дөфә бачымын үзүндән өпүм, о мәним евимин сүтуну олмушдур, — дејә Асланын сәси ешидилди.

— Әлбәттә, әлбәттә, бачындыр, гызындыр. чөрәјини јемишдир. Сән она аталыг еләмишсән, — дејә јенкә кимсәјә мөһләт вермәдән чаваб верирди.

— Әлбәттә, чәкилин, ај арвадлар, гојун јазыг өз бачысы илә көрүшсүн, — дејә арвадлар бир-биринә сөјләјир, ејни заманда јенә кәлинни бацына топланыб, јолу даһа да кәсирләрди.

Аслан билирди ки, она кимсә бир сөз демәјәкдир, чүнки бу кечә онун сөзү илә һәр кәс

һесаблашыр, һөрмәти һәр кәсдән чохдур. Елә ихтијар истәмәси дә бир нөв ловғаланмаг үчүн иди.

Артыг Күлзары башында ал дуваг гапыдан чыхарырларды. Аслан голуну бачысынын бојунуна салыб:

— Кәл, бачым, сәни өпүм. Сән мәним евимин сүтуну олмушсан, сән мәним үзүмү халг ичиндә ағартмышсан, адына күлдән ағыр бир сөз дејилмәмишдир. Бу һәлә мәнә бәсдир. Мән сәндән чох разијам, кет, аллаһ сәни хошбәхт еләсин, — деди.

Бу сөзләрдән заваллы Күлзарын чијәрләри парчаланыр, амма артыг бир шеј дүшүнмүр, бир шеј һисс етмир, көһнә габыглы гур'аны бағрына басыб, башгаларынын сөвгү илә јеријрди.

Отаг там бир бајрам шәкли алмышды: елә бил бәзәкли кәлин еви иди. Лакин Күлзар һеч бир шеј дүшүнмүр, анчаг башгаларынын «аллаһ, аллаһ» сөзү арасында өз аллаһыны унутмамаг үчүн тез-тез «ја аллаһ, ја аллаһ», — дејә тәкрар едирди. Ону отуртдулар. Арвадлар, балдызлары, һәтта гајынанасы белә габағында ојнадылар, гајынанасы үзүндән өпдү. Лакин Күлзар бунларын һеч бирисини истәмирди, бу илтифатлардан үрәји сыхылырды.

Беш доғигәдән сонра бу адамлар һеч бириси ону көрмәк истәмәјәчәкләр, үзүнә белә бахмајачаглар. Ким билир, бәлкә бир даһа о онларын һеч бирисини көрмәјәчәкдир...

Арвадлар чалдылар, чағырдылар, ојнадылар, чыхдылар. Күлзар тәк галынча, артыг

өзүнү билмир, жарымбајагы бир halда бир-бири үзөрүнө салынымыш дөшөклөрүн, кэлин тахты үстүндө отурмуш, эринин кэлмэсини көзлөйрди. Өзү илэ көтүрдүжү гур'аны бүтүн гүввəsi илэ ики дөшү арасына сыхыб: «Еј гур'ан, еј гур'ан саһиби, сән мәнэ көмөк ол!» — дејэ тәкрар едирди. Заваллынын үрәји дөјүнүр, чирјөрлөри парчаланыр, бүтүн варлығы мәнв олурду. Алты ајдан бәри чәкдији изтираблары, эзаб вә көз јашларынын бу кечә артыг сону иди. Бу кечә о ја һәмишәлик хошбәхт олачаг, ја да һәмишәлик гара торпаглара көмүлүб кедәчәкди. Ох, нә гәдәр мүдһиш бир кечә!.. О бу кечәни чоһдан бәри тәсәввүр етмишди. Амма белә фәләкәтли бир кечәнин доғрудан да олачагына инанмырды. Бир аралыг «Мән бурада галмырам», — дејэ дуруб евләринә гачмаг истәјирди. Лакин истәјирди... Чох шејләр истәјирди... Ејни заманда һеч бир шеј истәмир, јалныз өзүнү кизләтмәк үчүн бир јер, торпаг, бир мөзар истәјирди.

Һәһажәт, гапы ачылды, бәј кирди, салам верди, Күлзарын үрәји чырпынды. Гапынын сәсиндән, санки гулагларында көј курлајырды. О, гысабојлу, дик папаглы, сәртүзлү, сәрт бахышлы, азачыг чопур бир оғлан иди. Ејни заманда симасына бахынча, онда хүсуси бир мүләјимлик, бир нәвазишкарлыг көрмәк олурду. Амма Күлзар үчүн бу дәгигәдә эринин нечә олмасынын һеч бир фәрги јох иди. О бу сат эринин бир мејмун, бир гурд, бир чанавар олмасына, лакин ону бағышламасына, она инанмасына шүкүр едәрди.

Мәнсур өзүнү итирди. О көзлөйрди ки, гыз дурачаг, онун ајагыны тапдаламага чалыша-чагдыр. О да евдә кәләчәкдә һакимијјәт газанмаг үчүн буу илк эввәл өзү етмәјә һазырланмышды. Амма Күлзар јериндән тәрпәнмәди. Бундан башга, јенкәнин дедијинә көрә даһа бир чох сәминијјәтләр олмалы иди. Һеч бири олмады. Нәһажәт, өзүнү топлајыб, намаз јадына дүшдү. Намаз гылмага башлады. Битирди. Күлзар јериндән тәрпәнмәди. Мәнсур тахтын үстүндә отурду. Нә едәчәјини билмирди. Һеч бири данышмырды. Күлзара јенкә, кәлиркән бир чох шејләр тапшырмышды. Лакин һеч бири јадында галмамыш, даһа доғрусу, һеч бирини ешитмәмишди. Бу сүкүт узун бир заман давам етди. Нәһажәт, Мәнсур сүкүту позду.

— Күлзар, артыг үзүнү ач, өз евиндир, — дејэ мүтәрәдид вә утанчаг һәрәкәти илэ өрпәји Күлзарын үзүндән көтүрдү. Заваллы гызчыгаз һәјәчан вә изтирабдан үрәји партлајыр, биһуш олмаг дәрәчәсинә кәлирди, гулагларында анлашылмаз бир шеј курулдајыр, бүтүн көрдүжү шејләр көзүнүн гаршысында ојајыр, һәрәкәт едирди.

Күлзар өзүнү кизләтмәк үчүн бир јер ахтарырды, амма јох иди.

Мәнсур сөзә башламыш вә нә сөјләјәчәјини билмәјиб, анчаг сөһбәти кәсмәмәк үчүн ағлына кәләни данышырды.

— Мән билирәм, гардашынын евиндә сән чох инчимишсән, амма артыг бундан сонра иншааллаһ, һәр икимиз көзәл күзәрән сүрәрик.

Мәнсур данышмага сөз тапмыр, ејни за-

манда Күлзар бир сөз демәјинчә, сөзүнү кәс-мәк истәмирди. Јохса јенә бир сүкут араја дүшәк вә јенидән сүкуту позмаг үчүн сөз тап-мајачагды. Бурада Күлзар артыг өзүнү бил-мәдән, нә олурса-олсун бир ан әввәл сөзүнү демәк, үрәјини ачмаг вә бүтүн варлығыны ди-дән бу мүдһиш изтирабдан јахасыны гуртар-маг үчүн ајларла әзбәрләдији сөзләрин һамы-сыны унудараг јарымбајағы бир һалда сөзә башлады:

— Ох, Мәнсур, сән бу гәдәр көзәл, бу гәдәр көзәл, бу гәдәр зәнкинсән. Фәгәт мән... сәнә лајиг дејиләм... мән...

Бурада ағламаг боғазыны боғду. Көз јаш-ларында боғулуб, нәфәс белә чәкмирди. Лакин Мәнсур онун дедикләрини бир о гәдәр дә ан-ламадан, нәһајәт, Күлзарын данышдығына вә өзүнүн данышмаг үчүн мөвзу тапдығына се-виниб, әлини мүтәрәддид һәрәкәтләрлә онун бојнуна салараг, деди:

— Артыг ағлама, Күлзар! Мән билирәм сән нәји дүшүнүрсән.

Бурада Күлзар бирдән-бирә диксинди. «Нә-ји билир көрәсән? О мүдһиш кечәними бил-ир?» Бир ан ичиндә бәдәнини титрәтмә тут-ду. «О һарадан билир? Лакин билирсә вә бу гәдәр мүләјимсә...» Бу аралыг заваллы гызчы-газын башындан буланыг бир фикир фырла-ды, бәлкә дә о мәчһул киши бу өзүдүр. Бинх-тијар башыны галдырыб, Мәнсурун үзүнә бах-ды. Анчаг һеч бир шеј көрмүр, һеч бир шеј ха-тырламырды. Ејни заманда Мәнсур сөзүнә давам едирди:

— Амма елә шејләр үчүн дүшүнмәјә дәјмәз. Мән билирәм, гызлар истәјирләр ки, онларын чәһизләри олсун, билмәм нәләр олсун, әрлә-риндән утанмасынлар. Мәним үчүн елә шејлә-рин әһәмијјәти јохдур. Аллаһа шүкүр, бир парча чөрәјимиз вар, ач галмарыг... Өзүмүз-дән башга ијирми нәфәри дә лап әлли ил сах-лаја биләрик. Атам мәним үчүн кәндхуда һә-сәнин гызыны алмаг истәјирди. «Белә чәһизлә-ри вар, чамышлары вар, халча-палазлары вар, билмәм нәләри вар», — дејирди. Лакин нә әл-јим о дөвләти, мәнә сәнин көзәллијин, һәлә тәкчә тәмиз адын һәр шејдән баһадыр. Мән өзүм халга чох күлмүшәм, инди аллаһа шү-күр билирәм ки, сабаһ папағымы јанакы го-јуб, кәнд ичинә чыханда кимсә мәнә күлмәјә-чәк, кимсә ардымча пычылдашмајачагдыр. Мәнә сәнин тәмиз адын, паклығын вә сафлы-ғын һәр шејдән гижмәтлидир. Бу, мәним үчүн дүнјалара дәјәр.

Бурада Күлзарын артыг бүтүн нервләри, бүтүн иликләри парчаланыб, боғуг сәслә инлә-ди:

— Мәнсур, мән сәндә галмаг истәмирәм. Јалварырам сәнә, мәни дөрд-беш күн сахла-јыб, сонра бурах. Мән кедиб диләнчилик едә-рәм...

— Ахы нә үчүн? Сәнә нә олмушдур? Күлзар өзүнү билмәдән, дедикләрини белә ешитмәдән Мәнсурун ајагларына дүшүб:

— Ох, Мәнсур, мән сәнин јанына үзү гара кәлмишәм, — деди.

Санки Күлзарын үзәриндә гочаман бир дағ

вармыш кими, бир сөzlө бирдән учулуб, ону жүнкүллөшдирди. Лакин гулаггарында бу гочаман дағын анлашылмаз курултулары тагылдажырды. Бурада Мәнсурун бирдән-бирә чөһрәси дәжиши. Әлини Күлзарын бојундан чөкди. Бинхтијар дивара бахынды. Диварда бир түфәнк, ики хәнчәр асылмышды. Үзүндән зәһәрли бир күлүш фырлады. Күлзар исә көз јашларында боғулагаг, сөзүнә давам едирди:

— Амма мән мүгәссир дејиләм, Мәнсур! Анд олсун бу гур'ана, анд олсун о көзә көрүп-мәјән пәрвәрдикара ки, мән мүгәссир дејиләм...

— Сән мүгәссир дејилсән... хи... бәс нә олду? Дамдан јыхылдын, һә? Нәрдивандан јыхылдын, һә?

Күлзар артыг сөзүнү демиш, сону нә олачағыны бир о гәдәр дә дүшүнмүрдү.

Мәнсур бу саат хәнчәри гапыб ону доғра-јачагы? Бағышлајачагы? Нә едәчкәсә, һәр һалда билмирди. Лакин бир чох шејләр, бинхтијар фикриндән чырпыныб кечир вә һеч бири-синә бахмадан бир ан эввәл сөзләрини сөјләмәк истәјирди:

— Јох! Јох! Мән һеч бир јердән јыхылмамышам. Мәнә башлы-ајагылы бир инсан тохунуш, мәнни зорламышдыр.

— Ким? Ким? Ону сөјлә? — дејә Мәнсур мүдһиш бир әсәбијјәтлә бағырды.

— Билмирәм...

Бир ан үчүн һәр икиси сусду.

— Истәсән, ишин һамысыны сәнә сөјләјә биләрәм, нә едәчкәсән, ет. Јалныз сөзләримә

инан, мәнни өлдүр. Анчаг бил ки, мән мүгәссир дејиләм.

Мәнсур сусурду. Бурада сонсуз бир дәһшәтлә о фәлакәтли кечәни бир нечә гырыг-сөкүк чүмләдә нағыл етди. Сөзләрин иртибатсыз вә низамсыз олдуғу үчүн бәлкә мәнтигсиз јерләри дә вар иди. Лакин сөјләнән сөзләрдә елә бир сәмимијјәт чырпындырды, елә бир паклыг һисс едилирди ки, истәр-истәмәз инсанын инанмасы кәлирди. Һәр һалда Мәнсур инанмышды. Чох узун дүшүнчәдән сонра...

— Ахы, бунларын һамысы доғру исә, нә үчүн о заман анана, ја гардашына сөјләмәдин? — дејә сорушду.

Мәнсурун сәси санки бир гәдәр јумшалмышды.

— Онлар нә едә биләрдиләр. Гардашымы сән ки, билирсән. Анама да артыг дәрд вермәкдән нә чыхарды. Инди мән олдуғуну сөјләдим, мәнә һәр нә едәчкәсән ет, ганымы сәнә һалал едирәм. Анчаг инан ки, мән күнаһкар дејиләм. Анд олсун јери, көјү јарадан аллаһа, Мәнсур, анд олсун бу алты ајдан бәри мәним јеканә тәсәллим олан гур'ана ки, мән тагсыр-кар дејиләм.

Күлзарын көзләриндә чырпынан мә'јуслуғ, көз јашларындакы сәмимијјәт бир ијнә кими Мәнсурун фикринә, зәһнинә, руһуна, бүтүн варлығына санчылырды. Һәтта: «Јазыг нә етсин? Бу, аллаһын гәзијјәсидир, онун ки, бурда тагсыры јохдур. Күчсүз, көмәксиз бир гыз нә едә биләрди? Нә үчүн бир нәфәр онун адына бир сөз демир?» — кими бә'зи доғрултмалар

да фикриндэн кечир вэ ејни заманда чох дэрин дүшүнчэлэрлэ далмыш дуурду.

Күлзар кичирик элчирини ирэли узатмыш, бир һәјачан ичиндэ нәтичәни көзләјирди. Ох, инди Мәнсурун бир сөзү ону нә гэдәр хошбәхт едә биләр вә ја әбәди бир јохлуға јуварлаја биләрди. Күлзарын бу дәгигәдә бүтүн талеји, һәјаты, сәадәти ондан, онун бир кәлмә сөзүн-дән асылы иди.

Севинч вә мүдһиш фикирләр бир електрик сүр'әти илә бир-бирини тә'гип едәрәк, зейнин-дән ғырлајыб кечирди. Һәр һалда Күлзар онун бүтүн изтирабларына шаһид олан бу гур'анын ону тәк бурахмајачағына, көмәк вә һимајә едәчәјинә, зәиф бир инамла да олса, инанырды. Бу үмидин нәтичәси олараг, Күлзарын башында хошбәхт вә сүрәкли бир үмид парлады: «Инди Мәнсур голларыны ачагач, — ејби јох, мән сәни бағышлајырам, чүнки инанырам ки, сәндә тагсыр јохдур, — дејәчәк вә ону гучаглајачагдыр». Һәтта буну Мәнсурун да көзләриндән охумаг олурду. Анчаг Күлзар бу һалында бунун фәрғинә вармырды: һәм дә бу дәгигәдә белә шејләрдә севинмәјин вахты дејилди. Бурада артыг хәјал, хүлја дејил, үмид, арзу дејил, бир һәгигәт олараг өлүм-дирим мәсәләси һәлл едилди ки, о да Мәнсурун верәчәји чавабдан, едәчәји һәрәкәтдән асылы иди.

Мәнсур дүшүнүрдү. Санки бу сөзләрин доғрулуғуну Күлзарын үзүндә охумаг истәјирмиш кими, бычаг кими ити бахышларыны онун үзүнә дикди: өнүндә ики учгун, сүзкүн

көз көрдү ки, мә'сум бахышларында одлу бир фәрјад инләјир, там дәринликләриндә бир доғрулуғ, бир сәмимијјәт, бир паклығ, бир күнаһсызлығ күлүмсәјирди. Күлзарын ики дамчы көз јашы јуварланмыш, солғун јанағларында дурмушду; инчә додағлары һәнүз әсәби бир һәјачанла титрәјир вә бүтүн бу һәјачанларла, бүтүн бу солғунлуғларла Мәнсур гарысында пак вә олдуғча көзәл бир гыз көрүрдү. Бу севимли гызын мә'сум руһуна тохунмаг, гәлбини ғырмаг, инчитмәк һеч дә инсафдан дејилди. О, тәбиәтин азад гојнунда бәсләнмиш бир чичәк иди ки, рузикарын хәфиф бир ағырлығындан солачаг, төкүлчәк, мәнһ олуб кедәчәкди... һалбуки о, ән тутгун бир һәјаты сүсләдә биләр, һәјатын ән дәрин гаранлығларыны бир сәадәт шәфәгилә ишығландыра биләрди. Хүсусилә бу дәгигәдә Күлзар елә бир көрүнүш алмышды ки, она кимсә ачымаја билмәз; ејни заманда онун бу вәзијјәти илә алдығы мәнһун бир кезәллијә гаршы кимсә пәрәстиш етмәјә билмәз, ону севмәјә билмәзди. Бәли, Күлзар ким олурса олсун, нә олурса олсун, индики дәгигәсиндә көзәл, севимли, ән пак бир гызчығаз иди.

Мәнсур бунлары һисс едирди, ким билир, даһа нә кими доғрултмалар дүшүнмүшдү. Һәр һалда бу мә'сум гызы, бир ан әввәл севиндирмәк үчүн бөјүк бир зөвг, бир мәмнуниијјәт вә вүғарла: «Чох јахшы, инанырам, ағлама», — дејә бир кәлмә сөјләмәк, ону гучагламаг, овуңдурмаг, сонра узун-узады дүшүнүб, кәләчәк

үчүн бир чох шэртлэр гојмаг истэјирди. Лакин там бу сырада гапы дөјүлдү. Архасындан:

— Тез олсаныз! Даһа бу нэ олду? Битир-мэднинизми? Халг никарандыр ахы! — дејэ сөзлэр ешидилди.

Данышан јенкэ иди. Бурада Мәнсурун бир-дән-бирэ чөһрәси дәјишди. Чох дәрин бир јухуда имиш кими диксинди. Бүтүн дүшүнчэләри алт-үст олду, санки јени бир шејләр хатырлады. «Адэтән гызлар белә дејир, анд ичирләр». О чох ешитмишди. О, башгаларына чох күлмүш, истехза етмишди. «Бәлкә дә о адам һәмин кәндлиләрдән биридир... Бәлкә дә Күлзар јалан дејир?.. Бәлкә дә таныјыр, демәк истәмир?.. Бәлкә дә бир нечә нәфәрдириләр?.. Јәгин кәнд ичинә чыхаркән, она бахыб кизлинчә күләчәкләр. Инди јенкәјә нә сөјләјәчәкдир?» Бурасыны һеч дүшүнмәмишди. «Бәли, бу гыз о гәдәр һиләкәрмиш ки, һәр иши көрмүш, ејни заманда өзүнү пак гәләмә вермишдир». Бир дәгигәдә билмәм нә гәдәр тагсыр онун фикриндән кечди; нәдәнсә бир аз әввәл буңларын һеч бириси фикринә кәлмирди.

Күлзар ағламагдан данышмырды. Сон дәгигәдә Мәнсурун тәрәддүдүнү көрүнчә, ајагла-рына сәрилиб:

— Мәнсур, мәни бәдбәхт етмә. Анд олсун бу гур'ана ки, мәндә күнаһ јохдур, — деди.

Мәнсур бәлкә дә гапы дөјүлүшүнүн тә'сири алтында:

— Артыг гурбан оласан әлиндәки гур'ана, мән сәнә дәјмәрәм, — деди.

Күлзар сакият бир нәфәс чәкди. Бир сани-

јәдә ким билир нә гәдәр бөјүк бир сәадәт јашады. Икинчи сөз олмасајды, севинчиндән Мәнсурун ајагларыны, әлләрини, үзүнү өпәчәк, ағлајачаг, ким билир даһа нәләр еләјәчәкди. Доғрусуну билмәк истәсәниз, — һеч бир шеј етмәјәчәк, севинчиндән садәчә бајылачагды. Лакин Мәнсур сөзүнә давам едирди:

— Мән сәнә тохунмадым. Анчаг һансы јол илә кәлмишсән, һәмин о јол илә дә атанын евинә гајыт. Үзүгара бир гыз мәнә кәрәк дејил.

Күлзарын үрәји чырпынды, көзләри гаралды, узун заман бир шеј көрмәди, бир шеј ешитмәди. Бир курулту гулағларыны долдурмуш кими чижинә тохунурду. Нәһајәт, ағыр вә тәнбәл һәрәкәтләрлә тәрпәниб башыны галдырды, мәнзун бир өлкүнлүклә көзләрини јарымчыг ачды. Мәнсур гапыны ачыб, онун чыхмасыны көзләјирди.

Күлзар мә'јус бир һалда галхды.

Артыг ағламырды, гапы ачыг олдуғундан ағламаға, јалвармаға имкан галмамышды. Гапыја јөнәлди. Нәдәнсә көзләрини галдырды, әтрафа бахды: бүтүн диварлар, бүтүн көрүнән шејләр дә анлашылмаз бир һәрәкәтлә онунла бәрабәр јүјүрүр вә онун тәнбәл јүрүшләри әксинә олараг, бир макинә чархы кими дөврәсинә фырланыб; хәбис бир истехза илә рәгс едирди.

Биһтијар бир аһ чәкди.

Нәһајәт, көзләри Мәнсурун көзләринә сапланды, бахды, бахды, бахды, һеч бир сөз демәди.

Әски габыглы гур'аны көтүрмүш, апармаг

истәјирди. Гапыдан чыхды. Әввәл женкә, сонра да гапы архасында бөјүк бир мараг ичиндә көзләјән гадынлар онун башына топландылар. Һәр тәрәфдән сорғулар јағдырылды:

— Һә, нә олду? Нә үчүн чыхдын? Нә истәјирсэн? Битдими? Нә олмушдур?

Күлзар бир шеј көрмүр, һәтта кимсәјә бахмыр, бир шеј һисс етмир, бир сөз сөjlәмирди, бүтүн варлығы үрәјинә јерләшмишди. Бир сөвги-тәбин илә гадынларын арасындан кечиб кетмәк истәјирди.

— Һараја кедирсэн? Нә олду? Нә үчүн кедирсэн? — дејә һәр тәрәфдән бири марагла сорушур, ејни һалда ону дүмсүкләјир, санки јухуда имиш кими, ону ојатмаг вә чаваб алмаг истәјирдиләр.

Гадынлар бир-биринин үзүнә бахырдылар, гаш-көзләр ојнамаға башламышды. Женкә ичәри сохулду; орадан Мәнсурун сәси ешидилди:

— Мән папағымы атыб, ләчәк бағлаја билмәрәм. Намуссуз, үзүгара бир гыз мәнә кәрәк дејилдир. Јолун үстү илә кәлмиш, алты илә дә кетсин...

Күлзар дәли кими дурухмуш, нә едәчәјини билмирди.

Артыг беш дәгигә бундан әввәлки кими она јанашмырларды. Кимсә бир сөз демир, бир јол көстәрмирди. Анчаг гадынлар бир-бирилә пычылдашыр, сөjlәширләрди. Мәсәлә бәлли иди.

— Валлах, валлах, мәним гызым ајдан ары, судан дурудур. Ај мүсәлманлар, бизә зүлм еләмәјин! — дејә Күлзарын јазыг анасы ағла-

јырды. Ејни заманда Мәнсурун анасы бир аз әввәлки еһтирамкарлығы бүсбүтүн атмыш, сәрт вә ачыглы бағыртыларла: — Тәмиздир! Тәмиздир! Апар өзүнүн олсун, — дејирди.

Гадынлар бир-биринә гатышмыш:

— Гәрибәдир! Тәәччүблүдүр! Бәрәкаллаһ, гыз? Сујун лал аханы, адамын јерә баханы, — дејә мырылданырларды.

Күлзар башы ашағыда олараг, бир јол тапыб, кетмәк истәјирди. Лакин тәрпәнә билмирди, һараја кедәчәјини өзү дә билмирди. Бу гәдәр сәмими ајрылышдан сонра гардашыны нечә көрәчәк, нә едәчәк, нәләр олачагды?..

Бу һалда о, бир дама чыхмаг вә јүксәк бир сәслә бүтүн чамаат гаршысында бағырмаг, ағламаг, бүтүн дүңјаны һараја чағырмаг истәјирди.

Она белә кәлирди ки, бу саат бу һагсызлыгдан дүңја учулачаг, улдузлар төкүләчәк, бүтүн кайнат алт-үст олачагдыр. О да буну истәјирди. Лакин һеч бир шеј јох иди. Көјләрин сонсуз дәринликләриндә јерләшмиш улдузлар өз даими сакитликләри илә дурмуш, һамысы санки бир нифрәтлә она бахыб күлүрләрди. Женә кайнат олдуғу вәзијјәтиндә дурмуш, ади вүгар вә әзәмәти илә һәјатын фачиәләринә күлүмсәјирди.

Заваллы гызчыгаз сон дәфә башыны галдырыб, әтрафына бахды: бүтүн әввәлки нәвазишкар, севимли чөһрәләрдә бир әгрәб күлүшү ојнајыр, һамысында кизли бир нифрәт чырпындырды. Һеч кәс өз бахышларыны ондан гачырмаг истәмирди. Күлзар бахышларыны јерә

санчды; санки бүтүн кайнат үзәринә јуварланмыш, ону јерә јаслатмаг истәјирди. Бирдән нечинсә әлиндәки гур'аны башына галдырыб:

— Еј гур'ан, әкәр һагг исән, күнаһкар исәм, бу саат мәни күлә дөндәр. Ја һаггы ашкар елә, ја мәним намусум, һәјатым, исмәтим кими сән дә ајаглар алтына дүшүб, әбәдилик мәһв ол!.. — дејә гур'аны јерә чырпыб, әсәби бир һәјәчанла тапдаламаға башлады.

Әтраф сакит иди. Рузкар хәфиф-хәфиф әсир, ағачлар сәсләнир, бајагкы чырағбан күчәләри дәрин вә горхунч бир гаранлыға бүрүмүшдү.

Күлзара «аллаһ» да «гур'ан» да көмәк ет-мәмишди.

Нәһәјәт, көр анасынын әлиндән јапышмыш, онун гара өрпәјинә өртүнмүш, ағлајараг евә гајытмышды.

Һәр тәрәфдә анлашылмаз бир дәһшәт, тәбиәтин бүтүн көзәлликләриндә бир бајгуш сәдасы инләјирди...

Күлзар ағлајырды...

Ағлајырды, чүнки башга бир чарәси јох иди.

ДИЛБӘР

Һәр күн бир дәгигә динч отурмајан вә динчлик вермәјән Дилбәр, дәрс башлар-башламаз: «Мүәллимә, мән дејим, мән дејим», — дејә бармағыны көјдә ојнадан вә

гопардығы курулту илә бүтүн синифдә бир һәвәс, бир дирилик ојадан Дилбәр, бу күн бирдән-бирә сусмуш, ганады гырылмыш бир гуш кими јериндә бүзүшүб отурмушду. Һамы һәјрәт едирди. Мүәллимә белә, буна һәјрәт етмә-јә билмәди.

— Дилбәр, сәндән нә әчәб белә динч отурмушсан, хәстә дејилсән ки?

Дилбәр, јухуда имиш кими диксинди, башыны галдырды, анчаг данышмады, сусду галды. Мүәллимә ону ирәли чағырды... Һәр күн, сөзләри грамофон кими бир-биринин ардына дүзән Дилбәр, бу күн гырыг макинә кими баш-ајаг вурурду. Онун фикри нә исә узаг бир јердә, там башга бир шејлә мәшгул иди. Дәрсдән сонра мүәллимә Дилбәри мүәллимләр отағына чағырды.

— Дилбәр, сәнә нә олмушдур — дејә со-рушду.

Дилбәр далғын көзләрини јерә дикмиш, сусурду. Бу аралыг Дилбәрин синиф јолдашы Мәрјәм башыны әјиб:

— Мүәллимә, Дилбәри әрә верирләр, — де-ди.

— Аһа, әрә кетмәк истәјирсән? — дејә мүәл-лимә күлүмсәмәк истәркән, Дилбәрин кичик бәдәни титрәди, көзләри јашарды вә бирдән:

— Јох! Мән истәмирәм, атам верир, — дејә дизи үстә дүшдү. Дәрдли башыны мүәллимә-синин дизи үстә салыб, әсәби бир һөнкүртү илә ағламаға башлады...

Дилбәр ики дәрәчәли мәктәбин үчүнчү гру-пунда иди. Атасы һәсән киши јохсул бир кәнд-

ли иди; дунја малындан — гаратикан бир гэл-
жаны, өвлад адына да бир гызы вар иди. Анчаг
савадсызлыгын нэ гэдэр бөјүк бир бәла ол-
дуғуну өз тәчрүбәсиндән билмиш вә оғлу ол-
мадығы үчүн гызыны да олса охутмағы гәрара
алмышды.

Гышын узун кечәләриндә Дилбәр китабы
ны алыр, очаг янында Һәсән кишинин габа-
ғында отурурду. Онун үчүн Европадан, Аме-
рикадан, Африкадан, адамјәән инсанлардан,
бу дунјанын јаранышындан охујур, Һәсән ки-
ши бөјүк бир зөвлә динләјир, бунларын һа-
мысыны ешитдији һадисәләрлә тутушдурур вә
бәзән гызынын гәти бир алим олдуғуна ина-
ныр, севинирди. Бир аздан сонра Һәсән киши
ахундун отағына кедир, Дилбәр исә атасы кә-
линчә, дәрсләрини һазырлајырды.

Ара-сыра Дилбәр атасынын јохсуллуғуну
хатырлајыр, охујуб доктор олачағыны, ағ пал-
тар кејиб, хәстәләрә бахачағыны, атасына кә-
мәк едәчәјини, гоча атасынын башыны учал-
дачағыны дүшүнүр, дүшүнүрдү... Даһа бир
чох шејләр дүшүнүрдү... Јазыг ки, заваллы
Дилбәр онун үчүн нәләр һазырландығыны һеч
дүшүнмүрдү.

Ахшамүстү Һәсән кишинин еви долу иди.
Ахунддан башламыш, грахмаллы охумушла-
ра кими һәр бичимли адам варды. Лап күнч-
дә отуран күмүш гәлјанлы, тирмә гуршаглы
бир киши данышырды:

— Ај Һәсән киши, даһа көһнә кәндә тәзә
дәб гојмајачагсан ки... Машаллаһ... аллаһ
сахласын, ушаг да јаша-боја долмушдур... Гыз

хејлағыны евдә чох сахламаг да бир шеј дејил-
дир, Мир Кәрим дә, аллаһа шүкүр, өзкә дејил,
өзүн јахшы таныјырсан... Аллаһ хејир версин...

Һәсән киши дүшүндүјүнү дејә билмирди.

— Филани... о ки, вар, авам... мәним кими
һејван, о һеч... Бизим даһа вахтымыз кечмиш-
дир. Дунјаја һејван кәлмишик, һејван да кедә-
чәјик. Бундан сонра авам адам бир пула дәј-
мәз. Мән әһд еләмишәм, күнүмә бир күн гал-
мыш о ушағы охудачағам. Пул бир шеј дејил-
дир. Адам кәрәк дунјада јахшы илә јаманы
билсин, — дејә Һәсән киши елмин фәјдасыны
анлатмаг истајир, анчаг дејә билмирди.

Һәсән киши, доғрудан да, пулу о гэдәр
әнәмијјәтли билмирди. Анчаг бу дөфә өзү әл-
јағынын сарылы олдуғуну һисс едирди. Бу
вахтадәк кәлән елчиләрә: «Гызым охујур, вер-
мәрәм», — дејирди. Анчаг бу дөфә бир аз дили
долашырды...

Мирзә Кәрим мәдрәсәдә охумуш бир тәлә-
бә иди. Анасы мәрсијәхан, атасы да пирдә
шејх иди. Анчаг сон заманлар тәләбәлик чох
да ишә кечмәдији үчүн, Кәрим јекә илмәк па-
пағы дәјишиб, икиүзлү бир папаг гојмуш, ләб-
бадәни јарыја кими кәсиб, пенчәк гајырмыш,
нә'лејин јеринә мәст кејмиш, нәһајәт, ијрми
нкинчи илдә үч ајлыг курслара кирмиш, Мол-
ла Кәрим әвәзинә Мирзә Кәрим олуб, чых-
мышды. Кәнд мәктәбиндә дәрс дејирди. Фик-
рән дә Мирзә Кәрим зијалылашмышды. Һәр
күн гәзети, илк сәһифәсиндәки тарих вә нәм-
рәсиндән башлајыб, сон сәһифәсиндәки е'лан-
лара вә сифаришләрә кими охујурду. Данышы-

ғында: «Ислам милләтинин чәһаләтдә галма-сыннан, харичиләрин мәдәнијјәти исламдан алдыгларындан вә гур'анда бүтүн елмләрә ишарә олдуғундан» узун-узадыја бәһс едир-ди.

Мирзә Кәрим пис адам дејилди. Қасыбла-ра әл тутанды. Һәсән кишинин өзүнә аз јахшылыг етмәмишди. Һәлә билдир Һәсән кишинин хыры јандыгдан сонра, Мирзә Кәрим једди јүз манат вериб, онун үчүн бир ат-араба алмышды. Һәсән киши јарылыға ишләдир вә хырда-хырда пулуну Мирзә Кәримә долдурурду. Анчаг нәдәнсә, бир нечә ај бундан әввәл ат ганчыр олуб өлмүш, алты јүз манаты инди дә Һәсән кишинин үстүндә галмышды. Мирзә Кәрим исә, инсафән, пул үчүн Һәсән кишини тәләсдирмирди, һәтта јени ат алачағыны сөјләмишди. Һәлә сон заманлар Һәсән кишини тез-тез чај ичмәјә чағырырды. Инсафән, Мирзә Кәрим јахшы адамды. Көзүачыг адамды.

Анчаг Дилбәри әрә вермәк Һәсән кишинин бүтүн арзуларыны ғырырды. О да өз ғызыны бөјүк адам көрмәк, онунла фәхр етмәк, Һәлә бәзиләринә ачыг вермәк истәјирди.

— Филани... Мирзә Кәрим јахшы адамдыр. Анчаг мәнин ғызым охујур. Индики вахтда... авам инсан ки, вар... һејван кими бир шејди. Мәсәлән, мән әһд еләмишәм ки, ғызым дәрсини баша вурмајынча...

Бурада грахмаллы бир киши сөзә ғарышды:

— Бәли, Һәсән дајы. Јахшы бујуурсунуз, елмсиз инсан һеч бир шејә дәјмәз. Аллаһа шү-

күр, Мирзә Кәрим дә һамымызын мә'лумудур, Һәлә елм адамыдыр; јахшы дәрси дә вар. О ки галды ғызын охумасына, мән өзүјлә данышмышам. Мирзә Кәрим өзү дејир ки, Һәсән киши-дән чох хошум кәлир, чүнки көзүачыгдыр; мән өз күлфәtimi охудачағам. Анчаг бир ады үс-түндә олачаг, сонра јенә дә охусун. Мирзә Кәрим ону сәндән јахшы охутдура биләр. Орасына өзү сөз верир.

— Бәли, бәли, орасына архајын ол, Һәсән дајы, — дејә о бири сөзә ғарышды. Данышыг узун сүрдү. Һәсән киши чох дүшүндү. Һәтта, һараданса өлмүш аты вә алты јүз манат борчу да јадына дүшдү.

— Филан... сөзүм јохдур... Бир ғызым вар, елиндир. Анчаг бир шәртим вар: ғызым кәрәк дәрсини охусун, инсан ки вар...

— Бәли, бәли, архајын ол. — Ахунд салават чевирди: «Аллаһ һејир версин!»

Ахшам Дилбәр чәрәк жемир, мүтәмәди ағлајырды. Масгурада бир аз пендир, бир аз да дошаб варды. Һәсән киши чәрәји очағын үстүнә гојуб, дүшүнүрдү. Дилбәрин ач олдуғуну билдири.

— Ағлама, ғызым. Мирзә Кәрим елм саһибидир. Јамап адам дејил. Мән чамаатын јанында онун үчүн шәрт гојмушам. Сән кәрәк ахыра кими охујасан.

Дилбәр, Мирзә Кәримин јарымләббадәсини, икиүзлү папағыны нә исә чәкә билмирди. Ата-сынын везијјәтини билирди. Лакин бу дәгигәд һәр шеји унудуб, атасынын гучағына сыхылараг, көз јашлары арасындан:

—Ата, мэн она кетмөк истәмирәм. Мэн охумаг истәјирәм, — дејә ағлады.

О кечә һәсән киши дә чөрәк јемәди. Ата-бала һәр икиси ајрылығда дүшүнүр вә һәр икиси дүшүнчәләрини Дилбәрин дәрсини давам етдирәчәји үмидилә башлајыр вә нәдәнсә, һәсән кишинин өлмүш аты вә алты јүз манат борчу илә битирди... Анчаг Дилбәр бунларын һамысындан башга, даһа бир шејләр дүшүнүр вә кизли ағлајырды.

Иш узун сүрмәди. Нишан кәлди: Дилбәр үчүн тәзә палтар, үзүк, голбаг, һәтта һәсән киши үчүн дә атлаз архалыг кәтирилди.

Бир нечә һәфтәдән сонра «адамымызы верин» мәсәләси галхды. «Мәктәбә евимиздән дә кедә биләр», — дедиләр.

Гызын јашы декрет јашына чатмамышды. Загс үчүн о јандан-бу јандан кағыз дүзәлди. Ахунд кәбин кәсди. Дилбәр атасы илә, бачысы илә вә дилсиз-ағызсыз анасы илә видалашыб, әр евинә кетди.

Күләр кәлиб кечирди. Дилбәр мәктәб сөзүнү галдырмаға белә чәсарәт етмирди. Затән, дәрсдән дә галмамышды: Мирзә Кәримин анасы Молла Күлсүм она гур'андан дәрс верир, мүгабиләјә отурдур, јасин әзбәрләдирди. Ара-сыра тәзә чыхмыш мәрсиләләрдән дә өјрәдирди. Дилбәрин күнү пәјминбәр өјрәнмәк вә чүмә ахшамлары јасин, үчајлығда исә гур'ан охумагла кечирди. Палтар-палаз јумаг, хөрәк һазырламаг вә бу кими ишләр дә ағыр бир јүк кими Дилбәрин үзәринә дүшмүш, көз ачмасы-

на имкан вермирди. Һәлә һәр күн Мирзә Кәримин јарымләббадәсини, шишкин, саллаг додагларыны, чијәр кими гырмызы үзүнү көрмәк Дилбәр үчүн чәкилмәз бир әзаб иди. Лакин чарә јох иди. Һәр күн Мирзә Кәримин көрүнчә бир көмләк әт төкүр, үрәји дөјүнүр, бәдәни әсим-әсим әсирди. Көзләрини јуммаг, гачмаг, бир бучаға сыхылмаг, кизләнмәк истәјирди. Анчаг мүмкүн дејилди. О, әринин габағына чыхмалы, нәзакәт вә рәсмијәтлә ону гәбул етмәли, күлүмсәмәли, күлмәли иди. Јохса јумруғлар, тәпикләр гачылмаз вә амансыз шејләрди. Лакин һәр күн јаландан, башга бир рәнкә кирмәк, башга чүр көрүнмәк, ағламаг истәркән, күлмәк дә дадлы бир шеј дејилди. Нә етмәк... Гапылар бағлы, гаранлыг мөзар кими... далғын, сусгун бир ев. Бир јана кедә билмир, кимсәни көрә билмир, дәрдләрини кимсәјә сөјләјә билмирди. Атасынын евинә белә кетмәјә һағгы јохду.

Дилбәр, дири икән гара бир мөзара көм-рүлмүшдү. Ән јахшы күнү, — дөјүләркән, көзүнүн алты көјәрмиш бир һалда бир бучаға сыхылыб, ағладығы вә хәстәләниб, әринә јанашмадығы вахтлар иди. Затән, Дилбәр сон заманлар тез-тез хәстәләнирди. Ојнаг, чевик бәдәни бүзүшмүш, шухлуғуну итирмиш, көзәл көзләри дәринә енмиш, ал јанағлары саралмыш, учмуш, даима күлүмсәр додаглары солмуш, гурумуш, әсәби бир титрәклик алмышды. Ара-сыра гур'аны охуркән фикри долашыр, дүшүнүр, кечмишләрини, ушағлығыны, шән вә ојнаг кәнчлијини, мәктәб јолдашларыны, бү-

түн үмидләрини хатырлајыр, бүтүн варлығы сарсылырды. Нә етмәк, тале белә имиш...

Күнләр кечир, Дилбәрин мүнһити кетдикчә гаралыр, ағыр бир даш кими гаранлыг бир гунун дибинә енир кими, кетдикчә даһа артыг гаты бир гаранлыға батыр, илишир, галырды. Ара-сыра бир шејләр дүшүнүр, лакин јенә дә бүтүн дүшүнчәләри нәдәнсә атасынын өлмүш аты вә алты јүз манат борчу илә битирди.

Бир күн Молла Күлсүм ирәлидә, Дилбәр дә голтуғунда Молла Күлсүмүн топладығы нәзир боғчасы гајыдырдылар. Гызлы, оғланлы бир дәстә Дилбәрин диггәтини өзүндә сахлады. Бунларын арасында бир чоху кечмиш мәктәб јолдашларындан иди. Дилбәрин үрәкчији јериндән ојнады, дәрин бир аһ гопарды.

Вәзијәтиндән утандығы үчүн, тапынмасын дејә чадрасыны үзүнә чәкди вә ејни заманда кечмиш чатырат ону сарды. Чох далғын иди. Бу аралыг инчә бир әл онун чижиннә енди; ејни заманда шух бир күлүш голду. Дилбәр диксинди. Горхмуш көзләрини керижә чевирди. Үч дујғу — горху, севинч вә утанчаглыг — үчү дә бирдән она һүчум етди, јанаглары гызарды. Шашырды. Гаршысында дуран гыз — Дилбәрин мәктәб бачылығы Мәрјәм иди. Бир санијә үчүн кечмиш ушаг ојнаглығы илә онун үзәринә атылмаг, ону гучмаг, өпмәк истәди, амма дајанды. Сусду. Мәрјәм инди-инди охумуш, ирәлиләмниш бир чәмијјәт гызы иди. О исә... заваллы бир мәрсијәхан шакирди. Мәрјәм

онун бојнуну гучуб, сөзләрини, сорғуларыны бир-биринә пејвәнд едәрәк деди:

— Ај гыз, һарадасан, көрүнмүрсән? Бу нәдир? Рәнкин учмуш. Хәстәмисән? Сәни чохдан ахтарырдым, вачиб сөзүм вар. Нәдән бу күнә дүшмүшсән?

Мәрјәмин дәстәси онлара јахынлашырды. Дилбәрин үрәји дөјүнүр, Молла Күлсүмүн бағырачағындан горхуб:

— Јахшы, јахшы, Мәрјәм, сонра, сонра... — дејә јаха гуртарыб, гачмаға чан атырды. Мәрјәм исә она мөһкәм јапышмышды, бурахмырды. Гызлар вә оғланлар кәлиб јетишмишдиләр.

— Аһа, Дилбәр, Дилбәр нечә дә дәјишмиш, арыгламыш, солмуш! — дејә гызлар ону бүрүмүшдүләр. Дилбәр өзүнү бүсбүтүн итирмишди. Бу аралыг Молла Күлсүм курултуја дөндү вә Дилбәрин ән чох горхдуғу шеј, доғрудан да, олду. Молла Күлсүм башы ачыг гызлары вә әли китаблы оғланлары Дилбәрин дөврәсиндә көрәндә, гудурмушчасына бағырды:

— Бу нәдир? Һәлә бу галмышды? Әкәр ахшам әрин итоғлу евә кәләр, мән онунла бир нечә кәлмә данышарам. Онлар гызмыш, өзүндән сәрхош ләвәндләрди. Онлар әрсиз арвад, јүјәнсиз атдылар. Сән дә онлара гошулмушсан...

Оғланлар тез узаглашдылар. Гызлар шашырдылар. Дилбәр бүтүн бәдәни титрәјәрәк, гыпгырмызы кәсилмиш вә һеч дүшүнмәдән әлини Мәрјәмин әлиндән чыхарыб, гачмаг истәјирди. Бу аралыг Мәрјәм онун гулағына әјилиб, јавашдан:

— Сәнә бир мәктуб кәлмишдир, мөндәдир. Бачынкилә верәрәм, — деди.

Дилбәр һеч дүшүнмәјәрәк:

— Јахшы, јахшы, — дејә әлини дартды вә гачараг узаглашды...

Ахшам Молла Күлсүм нәзирләри јербәјер едир, Дилбәр исә отуруб гур'ан охујурду. Ев гаранлыг иди. Ортаны бир мөзар сүкуту бүрүмүшдү. Анчаг дивардакы саат јоручу бир јекрәнкликлә «тыг-тыг» вурурду.

Дилбәрин фикри узаг-узаг јерләрдә иди. Бүкүнкү һадисә онун бүтүн варлыгыны сарсытмышды. Дүшүндүкчә, үрәји дөјүнүр вә саатын таггылтысына: «тыг-тыг», — дејә чаваб верирди. Хатырат она динчлик вермир, бүтүн ушаг руһуну әзирди. Мәктәб, ушаглыг, гајғысызлыг...

Дилбәр, көзләриндән әлинин үстүнә дүшән дамалардан әјрлмыш кими, башыны галдырды. Молла Күлсүм евдә јох иди. Дилбәр галхды. Тахчадан бир бағлама көтүрүб ачды, бахды. Әсәби бир мараг вә һәјәчанла бахды, бахды... Бүтүн кечмиш күнләри бир дәгигәдә чанланмыш кими, зейниндән кечди вә бирдән үзү үстә, бағлама үзәринә ениб, дәһшәтли бир һөнкүртү илә ағламаға башлады. Бу, Дилбәрин көһнә китаблары иди. Дилбәр онлары бағрына басыб, дәрин кәдәри илә ичин-ичин ағлајрды.

Кечәдән чох кечмишди. Мирзә Кәрим ахундун отағындан гајытмамышды. Анчаг гајыт-

масына аз галмышды. Дилбәр галхды, гапыны ачды, бајыра чыхды. Булашыг бир кечә иди. Күләк бә'зән шиддәтлә чырпыныр, дамларын бачаларыны таггылдадыр, бә'зән һеч јохмуш кими сусурду. Көјдә әј булудларла тоггушурмуш кими, өртүлүр вә јер үзүнү гаранлыгларда боғур, каһ да јаваш-јаваш булуддан чыхыб, бир нечә санијә үчүн јер үзүнә хәстә, сары, өлкүн бир ишыг атырды.

Дилбәр бајыра чыхды. Јавашча һәјәтдән кечди, күчә гапысыны ачды, бахынды. Кимсә јох иди. Бир гәдәр дүшүнүб дә гајыдыб, ачыг галмыш ев гапысына бахды. Гаранлыг ичәриндә пәнчәрә илә гапы, лампанын сары ишығында вәрәмли ики көз кими бахырды. Дилбәрин үрәји сыхылды вә бирдән башы ачыг күчә-јә атылыб, душтагдан гачырмыш кими, бир һәјәчан ичиндә гачмаға башлады.

Һара?

Өзү дә билмирди...

О анчаг гачмаг, бу дириләр мөзарындан узаглашмаг истәјирди. Бир аралыг Дилбәр дөндү, бахды. Гапыја бир гаралты јанашырды... Бу, шүбһәсиз, Мирзә Кәрим иди, Дилбәр бир гырпын даянды. Горхудан бәдәни титрәјирди. Күләк уғулдајыр, санки бир сәс она: «Гајыт, гајыт», дејирди. Јајлыгынын учларыны јахаламыш, әсәби аддымларла ирәли атылмыш гачыр, мүтәмади гачырды. Артыг ев чох узагда галмышды. Күләк гаршыдан Дилбәрин үзүнә чырпыр, гулагларында уғулдајыр, јеришини јавашладырды. Палтарлары фырылдајыр вә ајагларына долашараг, јери-

(Хатират дәфтәриндән фрагментлар)

мәсинә мане олурду. Дилбәр бир нечә дәфә даша илишмиш, јыхылмыш, әлләри, дизләри әзилмишди. Лакин Дилбәр бунларын фәргинә вармадан галхыр, јенидән јүјүрүрдү. Һарада олдуғуну билмир вә бәлкә дә дүшүнмүрдү. Анчаг ачыглы далғаларын јалчын гајалара чарпыб бир курулту гопармасы саһилдә олдуғуну хатырладырды. Ај булуд алтына кечмиш, бүтүн кайнат гаранлыға бүрүнмүшдү. Әтрафда кимсә јох иди. Һәр тәрәфдән вәһши бир тәбиәт, гаты бир гаранлыг Дилбәри бүрүмүшдү. Кечәнин гаранлығы ичәрисиндә јалныз күләјин горхунч курултусу Дилбәрин гулағларында уғулдајыр, гаршыда Каспинин јыртычы далғалары һиддәтлә гајалара чарпыр, дөјүшүр, бағырыр, јалчын гајалары, сәрт дашлары гопармаг, јыхмаг, өз ағушуна алыб удмаг истәјирди. Дилбәр исә һеч бир шеј көрмәдән, дүшүнмәдән бу кимсәсиз тәбиәтин ортасында јүјүрүр, кетдикчә евдән узаглашыр вә гаты бир гаранлыға далырды. Һараја? Нә үчүн? Бурасыны Дилбәр өзү дә билмирди.

Артыг, саһилдә кечәнин гаранлығындан башга бир шеј көрүнмүр, күләјин уғултусундан вә далғаларын ачыглы бағыртысындан башга бир шеј ешидилмирди. Дилбәр гаранлыға гатышмыш... кечә Дилбәри удмушду...

Әсәрдә бир азербайҗанлы гызын чадраны атмасы көстәрилир. Кино тамашачылары бу бирчә гызын да азербайҗанлы олмадығыны өјрәнинчә, нә дүшүнә биләрләр? Икичә күн дә көзләјин, мән азербайҗанлы гызы тапарам, — дедим. Режиссор разы олду.

Шәһәрә дүшдүк. Шәкилдә чәкилмәјә разы олан гызлар көзәл дејилди. Аз-чох көзәл олан гызлар да разы олмурду, даһа доғрусунлар гоймурдулар.

Бизә бир адрес вердиләр, орада көзәл бир гыз јашајыр, дедиләр. Кетдик. Гапыны дөјдүк, ачдылар. Бу мәним Күләр илә илк көрүшүм иди. Илк бахышда мәним диггәтими өзүнә топлады. Бу, демәк олар ки, фачиәмизин башланғычы иди.

О заманлар Күләр 16—17 јашларында иди. Күләр орта бојлу, инчә вә зәриф, јапышыглы бир гыз иди. Данма гурназчасына күлүмсәјән ири, мави көзләри варды. Гыса-гывраг сачларыны ачыг, ағ чийнләринә сәпәрәк, гапы ағзында дајанмыш вә назик ал додагларыны бүзәрәк, ири мави көзләрини бир сорғу бахышы илә бизә дикәрәк, бир кәлмә белә данышмадан бахырды. Јолдашым көһнә кино ишчиси иди. О, көзләрини Күләрдән ајярмаја-раг:

— Биз Мәрјәм ханымы көрмәк истәјирик, — деди.

Күлөр күлүмсәди.

— Бу саат, — деје башынын һәрәкәти илә гывраг сачларыны чийинләринә атараг чәлд бир һәрәкәтлә дөндү вә гапы ағзында көрүнмәз олду.

Јолдашым бир сорғу илә мәним үзүмә бaxyр, фикрими билмәк истәјирди. Көзәл деје јалвардығымыз вә рәдд чаваб алдығымыз гызлара нисбәтән Күләр, инсафән, ән көзәл бир гыз иди.

Биз инди гапы ағзында Күләрин симасыны, күлүшүнү вә јүрүшүнү мұзакирә едәрәк, Мәрјәм ханымы көзләјирдик. Гапы лајбалај ачылды. Күләр үркәк вә ојағ бир дағ кечиси кими ирәли јериди. Ардынча һүндүр бојлу, инчә вүчүдлу, сары бәнизли бир гыз кәлирди. Бу, Мәрјәм ханым иди.

Мәрјәм ханым да јаман дејилди. Мәрјәм ханым далғын көзләрини бизә дикиб, кәлишимзин сәбәбини билмәк истәјир, Күләр исә даима сәбәбсиз күлүмсәјән ири көзләрини каһ бизә, каһ Мәрјәм ханыма чевириб, ишин сонуну көзләјирди.

— Бизә кинода чәкилмәк үчүн сизи нишан вермишләр. Мүсаидә етсәјдиниз, тәчрүбә үчүн сизи лентә чәкәрдик, — дедим.

Мәрјәм ханымын чатылмыш гара гашлары ајрылды, күлүмсәди вә һеч дә ачыгланмады. Бәлкә бир аз да хошланмыш кими көрүнүрдү. Икичә күн вахтымыз вар иди, 60 адам дајаныб, азәрбајчанлы гызы көзләјирди. Мәним үрәјим думанлы бир үмидлә дөјүнүрдү. Биз сәбрсизликлә чаваб көзләјирдик.

Күләрин гашлары тәрсинә олараг чатылды, күлүмсәр көзләри нәдәнсә парлады. О чаваб көзләјирмиш кими, әввәлчә Мәрјәм ханыма, сонра да әлләринә, мәрмәр кими ағ көкүсүнә вә сонра да шүмшад кими дүмдүз ајагларына бахды. Мәнә елә кәлирди ки, о өз көзәллијини тәһгир едилмиш һесаб едирди. Доғрусунә кәләрсәк, о, Мәрјәм ханымдан даһа көзәл иди. Нә үчүн она демәјирләр, Мәрјәм ханыма дејирләр?

— Валлаһ, мән... билмирәм, нечә јә'ни кино... ахтарсаныз.. јә'ни, доғрусунә, мән өзүм бир сөз деје билмәрәм. Зәһмәт чәкиб дурун, атама дејим... сонра сизә дејәрәм, — деје Мәрјәм ханым тез ичәри кечди.

Күләр динмәз дајаныб, далғын көзләрини ајагларындан ајырмырды. Бирдән чәлд бир һәрәкәтлә башыны галдырды, үзүнә төкүлмүш гывраг сачларыны башынын һәрәкәти илә күрәкләринә атды вә ири, мави көзләрини галдырараг:

— Мәни дә көтүрсәниз олмазмы? — деди вә ејни заманда јанаглары утанчаглыгдан ганла долду.

Назик додаглары нар киләси кими аллыгдан јаныр, көзләри исә әввәлки кими күлүмсәјирди.

Там бу аралыг Мәрјәм ханым ичәри кирди. Онун үзүндә, көзләриндә јени бир далғынлыг варды.

— Атам евдә јохдур, ахшам сорушарам, сабаһ кәләрсиниз, һәр нә дејәрсә, сизә дејәрәм.

Ја истәсәниз, өзү илә данышарсыныз, — деди вә башыны ашағы салараг, дајанды.

Күләр бүтүн боју илә жүксәлди. Инди онда бир гәтијјәт вә бир вүгар дујулурду.

— Истәсәниз мән кәләрәм. Мән мәктәбдә дә хырда сәһнәчиқләрдә ојнамышам, — деди, — о кәлмәзсә, мән кәләрәм, — дејә әлавә етди вә күлүмсәр көзләрини Мәрјәмдән гачыраараг чаваб көзләјирмиш кими, мәнә дикди.

— Јахшы... Сизи бурахарлармы? Бәлкә сини дә атаныз разы олмады? — дејә мән сорушдум.

— Мәним атам јохдур. Бирчә анам вар, бир дә ки... сабаһ кәләрсиниз, онлара дејәрсиниз, сонра һараја истәрсиниз кедәрәм.

Евләринин адресини сөјләди.

— Чох көзәл, — дедим, — сабаһ јәгин кәләрик.

Ајрылдыг.

Бөјүк бир севинчлә сәкиләри өлчәрәк, фабрика чатдыг.

— Гыз вар, — дејә јолдашым курулдајырды, — сабаһ һазырдыр!

Бүтүн фабрик севинирди.

Мән севинчимдән кечәни јатмадым.

* * *

Сәһәр тездән јолдашым кәлди.

Бирбаш Мәрјәм ханымкилә јолландыг.

Гапыны дөјдүк, ачан олмады. Һајладыг, чаваб чыхмады.

Јолдашымын бурну вә додағы бир гәдәр салланмышды.

Мән исә она тәсәлли вермәјә чалышырдым:

— Сән һеч мәјус олма, Күләр ондан даһа көзәлдир, өзү дә халис нәгд. Кедәк апараг, чәкилсин, гуртарды кетди.

Јолдашым бүтүн јолу далғын аддымларла кедиб, бир кәлмә дә данышмырды. Мән исә, архам Күләрә бағлы олдуғундан, һеч руһдан дүшмүрдүм.

Гапыны дөјдүк.

Күләр гапыны ачды.

Көзләри күлүр, үзү әввәлки кими јумшаг вә мәррибан иди.

— Бујурун, бујурун... — дејә гапыдан чәкилиб јол верди. Мән Күләрин белә шән олдуғуну көрүнчә, севинчимдән ганад чалыб, учмаг истәјирдим. Бир дә үзүнә диггәтлә бахдым. О, дүнәнкиндән даһа көзәл көрүнүрдү. Ичәри кирдик. Бизи 28 јашларында һүндүр бојлу кәнч бир оғлан гаршылады. Јумшаг һәрәкәтли симасы вә бүтүн көрүнүшү онун бир зијалы олдуғуну көстәрирди.

Палтары исә, тәрсинә олараг, ишчи палтары иди.

Әјиндә ағыр јарымпалто, ајагларында исә һәддиндән бөјүк вә кобуд узунбоғаз чәкмә варды.

— Таныш олун, — дејә Күләр әли илә кәнчи көстәрди.

Кәнч исә өзүнү дүзәлдиб, бир нәвазишлә әлини узадараг:

— Камал, — дејә танышлыг верди вә ејни нәзакәт вә нәзазишлә: — бујурун, отурун, — деди.

Отурдуг. Камал өзү дә столун о бири башында бизимлә үзбәүз отурду вә бири динләјирмиш кими, бир вәзијјәт алды.

Араны бир сүкут сарды. Мәни, Камалын һәрәкәт вә рәфтары илә палтары арасындакы тәзад бир гәдәр дүшүндүрдү.

— Сиз нә бујурусунуз? — дејә Камал сүкуту позду. Онун да көзләриндә вә бүтүн үзүндә бир тәбәссүм варды. Анчаг нәдәнсә көзләриндәки тәбәссүмүн ичәрисиндә анлашылмаз бир көлкә сүрүшүр, додагларынын бүрүшүјүндә итирди. Һәлим вә јумшаг сәсиндә сојуг бир сәмиңијјәт дујулурду.

Күләр столдан бир аз узагда динмәз вә данышмаз отуруб бахырды. Артыг онун да данма күлүмсәр көзүндә бир раһатсызлыг чырпындыгыны көрмәк дејилди.

Камал онун гардашымы? Ја нишанлысымы? Мән билмирдим. Анчаг орасыны билирдим ки, Камал бу евдә гәти бир сәсә вә һакимијјәт һаггына маликдир. Онун гәрары гәти олачагдыр.

Мән сөзү һарадан вә нә сајаг башлајачагымы билмирдим.

Бирдән рус-јапон мүһарибәсиндән башладым. Балкан мүһарибәсинә, орадан чаһан мүһарибәсинә, Феврал ингилабына, Октябр ингилабына, Апрель ингилабына, пролетар инчәсәнәтинә, сәһнәнин вә кинонун әһәмијјәтинә, азербайчанлы гызларын сәһнәдә иштиракынын лазым олдуғуна кәлдим вә нәһајәт, кәлишимизин әсл сәбәбини изаһ етдим.

Камал мәни бөјүк бир диггәтлә динләјир

вә сөзләримин ән чанлы јерләриндә: «бәли, бәли еләдир», — дејә башынын чидди һәрәкәти илә тәсдиг едирди.

Онун бу тәсдиги мәни даһа да руһландырдыр вә даһа һәвәслә данышмаға сөвг едирди.

— Бизим сәһнә вә киномузун азербайчанлы гызлара еһтијачы вардыр. Одур ки, биз дә Күләр ханымы киноја дәвәт етмәк үчүн кәлмишик, — дејә сөзүмү битирдим.

Күләр ири көзләрини галдырыб, мәнә бахды вә нәдәнсә јенидән көзләрини ендирди.

Камал бир папирос јандырды вә сакиг бир сәслә данышмаға башлады:

— Билирсиниз, сизин дедикләриниз доғрудур, әлбәттә, башга халглар өз сәһнәләриндә иштирак етдикләри кими, бизим дә гызларымыз етмәлидирләр. Анчаг онларын мүһити илә бизим мүһитимиз арасында бир фәрг вардыр. Мәним һеч бир сөзүм јохдур, мән мәмпунуијјәтлә разы оларам. Мәним атам маарифпәрвәр бир адам олмушдур.

Камал бармағы илә дивардакы бир фотону көстәрди. Мән биихтијар шәклә бахдым. Баһалы бир чәрчивәдә 50 јашларында көзәл, зијалы палтары кејинмиш бир киши шәкли варды.

— Анам 25 ил бундан әввәл чадрасыз кәмиш вә гадынлар арасында маариф јаймышдыр. Она көрә дә мән белә бир мәдәни иш әлејһинә ола билмәрәм. Анчаг инди мәсәлә ондадыр ки, гадынлары биз зорла бир ишә мачбур едә билмәрик вә мәним разылығым бир ганун ола билмәз. Мән өзүм тәкрат едирәм

ки, мәннунијјәтлә разыјам. Анчаг мүнхитимиз еләдир ки, Күләр өзү буна разы олмаз. Беләликлә, бу иш чох тәәссүф ки, баш тута билмә-јәчәкдир.

Мән истәмәјәрәк, күлүмсәјиб, Күләрә бах-дым.

Күләр башыны ашағы салмыш, көзләрини јерә дикмишди.

— Сиз бизә көмәк етсәниз, мән зәнн едирәм, биз Күләр ханымы да разы едә биләрик, — дедим.

— Хејр, разы олмаз. Мән чох јахшы билирәм. Разы оларса, мән сиздән даһа артыг мән-нун оларам. Анчаг билирәм ки, разы олмаз.

Мән Күләрин чохдан разы олдуғуну билиб, ону элә вермәк истәмирдим. Анчаг нә едәчә-јими билмирдим.

— Нәр һалда сиз бизә көмәјиннизи вәд един...

— Мән көмәк етмәјә һазырам, анчаг вәзи-јәт еләдир ки, Күләр разы ола билмәз, истәр-сәниз, өзүндән сорушун, өзү сизә десин.

Мән Күләрә бахдым. О, һәрәкәтсиз отур-муш, көзләрини гырлымсыз бахышларла аја-ларына дикмишди. Камал мәни елә вәзијјәт-дә гојмушду ки, мән Күләрдән шәхсән соруш-мағы мүнәсиб көрмүрдүм. Камал мәним вә-зијјәтими асанлашдырды вә үзүнү Күләрә тутараг, олдугча һәлим вә Күләр үзлә:

— Күләр, — деди, — бу јолдашлар сәни киноја дәвәт едирләр. Мәним бир сөзүм јох-дур, сән нечә, разысанмы? Өзүн де ки, јолдаш-лар өзләри ешитсинләр.

Күләр әввәлки кими һәрәкәтсиз отурмушду.

Камал чәкмәләринин учларыны әсәби һә-рәкәтлә свин дөшәмәсинә дөјүрдү. Күләр ча-ваб вермирди.

Мүләјим бир бахышла она бахан Камал, бирдән гашларыны чатды, бахышлары итилән-ди, бу бахышдан вәзијјәтини анламаг чәтин дејилди. О, Күләрин тәрәддүдсүз чаваб вер-чәјини көзләјирди. Лакин Камал тез өзүнү элә алды вә јенидән күлүмсәјиб, даһа јумшаг бир сәслә:

— Күләр, — деди, — утанмаг лазым дејил, сәни зорла апармаға вә көндәрмәјә кимсәнин ихтијары јохдур, разысан, ја разы дејилсән, өзүн де, гој бу јолдашлар да өз тәклифләрини билсинләр.

Нәр үчүмүз бир интизарла Күләрә бахыб, чаваб көзләјирдик. Күләр исә динмәз вә һә-рәкәтсиз отурмушду. Камал јенидән әсәблән-миш, гашлары јенидән чатылмышды.

Нәһәјәт, Күләр јенидән башыны галдырды. Зәиф бир һәрәкәтлә гывырг сачларыны күрәк-ләринә атды, ири мави көзләрини галдырды. Илк әввәл Камала бахды. Онун чатылмыш гашларыны вә ити бахышларыны көрүнчә, тез көзләрини дөндәрди. Мән онун бахышларыны тутдум. Күләрин үзү гызармыш, инчә додаг-лары титрәјирди. О мөндән утанырмыш кими, тез көзләрини гачырды, јенидән башыны аша-ғы салыб, бахышларыны јерә дикди вә бир кәлмә дә данышмады.

Мән билирдим ки, Күләр кетмәк истәјир,

анчаг разылыг вермэжэ чэсарэт етмир. Мэн ону вэзијјэтдэн чыхармаг үчүн:

— Сусмаг разылыг эламәтидир, — дејэ јарыдоғру, јарызарафат гејд етдим.

Буну Камал өзү дә көрүр вэ нисс едирди. Одур ки, бу дәгигэдэн е’тибарән онун чатылмыш гашлары сона гэдәр бир даһа ачылмады. Үзү ади мүләјимлијини итирди, сојуг вэ әсәби бир сәминијјәтлэ кәрдәләнди. Анчаг јенә дә өзүнү сакит көстөрмәжэ чалышырды.

— Орасы еләдир, биз икимиз дә разыјыг. Анчаг онун да разылығы кафи дејилдир. Чүнки мәнним анам вардыр. Гоча арваддыр, даш атар, башыны тутар. Богазына кәндир дә салсалар, разы олмаз, — деди вэ гашларыны елә чатды ки, куја бу ишдән артыг бир шеј чыхмајачагына өзү дә тәэссүф етди.

Камал удгунду, дурухду, тутулду, дүшүндү. Мән ачыг көрүрдүм ки, о, бәһанә ахтарыр. Нәһајәт чижинләри јавашчадан атылды. Мән анладым ки, о чыхыш јолу тапмышдыр. Камал јапма бир көрүнүшлэ күлүмсәди.

— Билирмисиниз, анасы разы олса да, јенә дә мүмкүн дејилдир. Чүнки онун анасы тәк дејил, башга бир анасы да вардыр. О разы олмаз.

Инди артыг мән өзүм дурухдум. Нечә јә’ни икинчи анасы? Бә’зән адамын 2—3 вэ даһа чох атасы ола биләр. Кимсә дејэ билмәз ки, фланкәс мүтлөг мәнним атамдыр. Ишин бурасыны тәкчә анасы биләр. Анчаг адамын бир нечә анасы олачагыны мән тәсәввүр етмирдим.

Бирдән ағлыма бир шеј кәлди. Камал

икинчи ана өз анасына демиш олмасын? Күләр башыны ашағы салмыш, гыврыг сачлары ағ көксүнә төкүлмүшдү. Камал чәкмәләрниннн учларыны евин дөшәмәсинә дөјүб, өзү дә нә етдијини билмирди.

— Сиз ахы өзүнүз дединиз ки, ананыз марифпәрвәр бир гадындыр. Гәтта 25 ил бундан әввәл маариф вэ тәрәгги јолунда чалышмаға атылмышдыр. Белә мәдәни бир гадын белә мәдәни бир ишин әлејјинә ола биләрми?

Камал јенә дә удгунду. Өз сөзү илә өзү тутулмушду. Нәһајәт, өзүнү топлајыб, сојуг бир дејишлә:

— Јох ахы, анам да тәк дејилдир. О разы олса, башгалары разы олмаз. Мәнним нәнәм ешитсә, дүнјаны дағыдар. Сиз сонра кәлин ону баша салын. Бизлик олса, бир шеј дејил, анчаг гоһум вар, әгрәба вар... Јох, бу ишдән, һәр һалда, бир шеј чыхмаз.

Артыг мән мүвазинәтими итирдим. Бир ренткен кими Камалын бүтүн варлығыны ишыгландырмыш вэ һәр бир илијини ајрылыг-да көрүрдүм. Артыг мән һеч шүбһә етмирдим ки, Камал Күләрин нишанлысыдыр. Мән билирдим ки, Күләр ондан билликчә дә, дәјәрчә дә јүксәкдир. Мән анчаг Камалын кәрәк данышығында, кәрәксә һәрәкәтиндәки усталыға һејран едирдим. О истәдији дәгигәдә өзүнү элә ала билир, истәдији вэзијјәтә кәтирә билирди.

— Нәнәнизин нечә јашы вар?

— Нә билим, 70—80... Инди кәлин ону баша салын. Одур ки, дејирәм, дәрдин јарысыны

билирсиниз, жарысыны жох, — дежэ Камал бөјүк бир усталыгла сөзүнү сона вардырды.

Артыг' мән өз-өзүмү элэ ала билмирдим.

— Јетмиш-һаштад, чох јашаса дохсан. О, артыг өлүдүр, мејитдир. Күләр исә анчаг, инди-инди јени һәјат үчүн ајаг ачыр, сиз исә онун јүрүш јолларыны мејитләрлэ долдурмаг истәјирсиниз. Бибим, халам, нәнәм... Анчаг сәнин бу чәсәдләрдән, мејитләрдән тикдијин бу һасар бизим јүксалиш јолумузу кәсә билмәз. Бу күн дејилсә, сабаһ Күләр бу һасары сөкәчәк, бу чәсәдләрин үзәриндән атылыб, јени бир һәјата кечәчәкдир, — дедим.

Мән јаман гызышмышдым. Камал да өз мүвазинәтини итирмишди. Күләр ара-сыра ири көзләрини галдырыб мәнә бахыр, јенә дә бахышларыны мәнән гачырыб, јерә дикирди. Артыг онун ал јанаглары саралмыш, додагларынын рәнки гачмышды. Бүтүн бәдәни бир јарпаг кими әсирди.

— Билирсән, јолдаш, нә вар? — дежэ Камал сәрт бир дејишлэ сөзүмү кәсди. — Узун данышыг лазым дејил. Мән өзүм фиргәчијәм, өзүм дә рабочи, бу да мәним чәкмәләрим... — Бурада Камал сағ ајағынын зорба чәкмәсини галдырыб, стол үстүнә гојду вә Күләри кестәрәк: — бу, мәним нишанлымдыр, — деди. — Мән өз арвадымы нә сәһнәјә, нә киноја, нә дә башга-башга јерләрә бурахмарам, вәссалам, шүд-тамам, гуртарды кетди.

Камал сөзүнү елэ бир гәтијјәтлэ деди ки, артыг данышмаға имкан галмамышды. Өзү дә сәрт бир һәрәкәтлэ ајаға дурду. Бу о демәк-

ди ки, мәсәлэ битмиш, гапы ачыгдыр, бујура биләрсиниз. Истәг-истәмәз биз дә галхдыг.

Анчаг Күләр әввәлки кими отурмуш вә һәрәкәтсиз јериндә галмышды. Мән сон кедишдә онун үзүнә бахдым. О јенә дә әввәлки кими титрәјир, јенә дә хәзәл кими сапсары саралмышды, солгун додагларыны кәмирирди. Лакин о јенә дә көзәлди. Белә әсәбилик она бир аз да јарашырды. Онун истәјини гырдылар. Онун бачарығыны өлдүрдүләр. Ону чанлы һәјатдан, вуруш сәһнәсиндән гәјтарыб, дөрд ди-вар арасына гападылар... өлдүрдүләр...

Күләр сон кедишдә көзләрини галдырды. Үр истәјирмиш кими, мәнә бахды. Мән онун бахышларыны тутдум. О исә утандығындан узун, гара кирпикләрини ендириб, ири көзләринин мави бәбәкләрини өртдү.

Сакит јәј јағышы кими көзүндән гопан көз јашлары алмас дашлары кими јанагларындан јуварланыб, ағ көксүнә дүшүрдү... О јенә дә көзәлди. Мән ону белә бир көрүшдә объектив¹ гаршысында сахлаја билсәјдим, ады бүтүн дүнјада дилдән-дилә кәзә биләрди. Инди о, артыг өлмүш, чүрүмүш сүмүкләрә, чәназәләрә, гошулмушду. О бу вәзијјәтдә дә көзәлди.

Ајрылдыг.

Мән јолу кедәркән дүшүнүрдүм:

— «Кимсәјә ишыг вермәјән күнәш, кимсәјә, көрсәнмәјән көзәллик кимә вә нәјә лазымдыр?».

¹ Кино шәкли чәкән чһаш.

О, көзөл, кирдәсифәт кәнч бир гызды; шәргли гызлара мәхсус гара, дәрин, атәшли көзләри, гәләмлә чәкилмиш кими гашлары, инчә додаглары варды.

Доғрусу, бу гыз мәни чох марагландырырды. Онун даима дахили бир һәјәчан кечирдијини һисс едирдим. Досент-проректор вәзифәсиндә олдуғундан онун бу дүшүнчә вә далғынынын сәбәбини сорушуб өјрәнә билмирдим.

Фирузә сон курсда иди. Амма бу дерд илдә онун ким олдуғуну өјрәнә билмәмишдим. Бир күн мәни галерејада, сахлајараг, рәнкдән-рәнкә кирән үзү, хәфиф-хәфиф әсән инчә додаглары вә ширин дили илә:

— Бағышлајын, доктор, сиздән бир ричам вар, — дејәркән, мән чох тәәччүб етдим.

— Мән бүтүн практикни ишләрә давам едирәм, гыздырма илә мүбаризә апармаг үчүн районда олмушам. Мән сиздән рича етмәк истәјирәм, әкәр мүмкүнсә...

О өз фикрини ифадә едә билмәди, дили долашды, гызарды.

Мән биланхтијар күлүмсәдим.

— Де көрүм, Фирузә, утанма, де көрүм нә истәјирсән, — дејә сорушдум.

О јенә көзүнү ачды, диггәтлә мәнә бахды вә јавашча:

— Доктор, мән сизинлә бир јердә ишләмәк истәјирәм, сиздән өјрәнмәк истәјирәм, вахт тапарам, — деди.

Ертәси күн мүәјјән саатда ағ халатда кәлди.

Гәбулдан сонра Фирузә кабинетни интизама салырды вә лабораторијада ган анализи үзәриндә чалышырды.

Гапынын зәнки чалынды, кедиб ачдым. Гаршымда уча бојлу, узун, гызыл әскәр шиһелли бир киши дурурду. Чох һәјәчанлы вә раһатсыз көрүнүрдү. О ичәри кирди. Диггәтлә бахдым, чох чәтинликлә таныдым. Кәлән нефт ишчиси иди. Бир нечә ил бундан әввәл мән ону гыздырма хәстәлијиндән мүаличә едирдим. Һәтта хәстәләри гәбул саатларындан кәнар гәбул етмәдијим үчүн, һагымда гәзетә мәктуб да јазмышды.

Чох сәлигә илә көрүшдү вә тәклиф үзрә отурдудан сонра хәфифчә күлүмсәјәрәк:

— Мәни таныјырмысыныз, доктор? — деди, — вахты илә мән сизи гәзетә вурмушдум. — Сонра хош бир тәбәссүмлә:

— Сиздән јардым алмаға кәлмишәм, — дејә элавә етди.

— Сиз јенә хәстәсиһизми? — дејә сорушдум:

— Јох, доктор, мән азымышам.

— Нечә јәни азымышам?

— Евмиһизи итирмишәм.

Мән диггәтлә она бахдым, хәстә олдуғуна һеч шүбһәм јохду. Ону мүәјинәјә чәсарәт етмирдим, чүнкн өзү буну тәклиф етмирди. Үзүндә бир һәјәчан варды.

— Чох гәрибәдир, доктор, евмиһизи итирмишәм.

«Бәлкә бејнинин бир хиссәси зәдәләнмишдир?» — дејә дүшүндүм вә ејни заманда:

— Евинизин јерини унутмушсунуз? — дејә сорушдум.

— Јох, — дејә Мәммәд тез чаваб верди. — Мән 20 ил, јә’ни анадан оландан Бақыда јаша-мышам. Бақынын һәр бир күчәсинә, һәр бир дөнкәсинә вә һәр бир даланына бәләдәм. Чох јахшы јадымдадыр: Чәнбәрәкәнддә, әјри-үјрү күчәләр вә харабалыглар арасында бир отагдан ибарәт бир евимиз варды. Евимизин дамы дал тәрәфдән әјри бир дөнкә илә бир бәрабәр-дә иди, бу дөнкә һәмийшә пејинлә долу оларды. Евимиздән ики јүз аддым о јанда бөјүк, көһнә бир гәбиристан варды.

О, һәјәчанла данышырды, кетдикчә даһа да чошур вә ушаглыг хатирәләринә далырды.

— Мән о заман ушагдым. Јахшы јадымдадыр, бир сучумуз варды. Бир ешшәкдә, дөрд сәһәңклә бизә су дашыјарды. Јахшыча јадымдадыр ки, бир күн анам јүкләрин һесабыны сахламаг үчүн она пәтә вердикдә, о, анамын әлини тутду, анам о вахт һәлә кәнчди, сучу анамын әлини хејли сахлады; анам нәдәнсә көзләрини галдырыб она бахды вә мәни көс-тәрди. Јадымдадыр, бөјүк көһнә гәбиристанын о бири тәрәфи бош бир чөл иди, орада Шаһ Аббасын овданы варды. Јағыш сују бу овдана ахырды. Пиллә илә ораја дүшүр, су ичирдиләр, әл-үз, бәлкә ајаг да јујурдулар. Атам исә бир нечә пуд арпа мәһсулу алмаг үчүн, гоча јабы илә хышын учундан јапышыб јер сүрүр-

дү. О, кәнкан иди, амма ачындан өлмәмәк үчүн арпа әкирди.

Лабораторијадан Фирузәнин сәси ешидилди. О, хош бир сәслә, адәти үзрә, гәдим бир Азәр-бајчан маһнысы охујурду.

Гызыл топлајарды, јерин гатындан
Әзизим газмачы, бөјүк гәһрәман.
Гара ган чәкәрди јерин гатындан;
Торпағын бағрыны буруб дәләрди;
Чылғын тәбиәтә галиб кәләрди.

— Охујан кимдир? — дејә о бирдән соруш-ду вә көзләрини мәнә дикди.

Фикрини дағытмаг үчүн лагејд бир һалда:

— Гызымдыр, — дејә чаваб вердим.

— Јахшы сәси вар, — дејә мұсаһибим аза-чыг галхды, папирос чыхартды вә дәриндән көксүнү өтүрәрәк, өзү-өзүнә данышырмыш ки-ми:

— О да тез-тез белә охујарды, — деди. Көз-ләри даһа да думанлаиды, даһа дәрин бир хә-јалата далды. Мән динмәзчә она диггәт едир-дим. — Бәли, доктор, һамысы јадымдадыр. Мән лап ушагдым. Бир күн атам мәни дә иш үстә апарды. Мән гујунун јанында отурдум, о исә чырылдајан әл чархына сарынмыш узун кән-дирин бир учуну белинә бағлады вә гујуја дүшдү. Чарх һәрләнди вә кетдикчә кәндир ачылды. Бир аздан сонра дурумла долу бир ведрә чәкдиләр вә ведрәни јенидән гујуја сал-ладылар. Бу дәфә дурум јеринә атам өзү чых-ды. О, сапсары саралмышды. Хозејин гаш-га-бағыны төкәрәк:

— Нә үчүн чыхдын? — дејә сорушду.

— Олмур, аға, газ адамы боғур, гујунун дибиндә бир шеј курулдајыр. Сонра фонтан вурар, өлдүрәр.

Аға әлләрини өлчәрәк ачыгланды.

— Бир илдир ишләјирсән, бир аләм пул гојмушам. Инди иш бир аз чәтинә дүшәндә гачырсан. Гујунун асан јерләриндә ишләмишсән, инди бураја ким кирәр? — Аға атама јанашыб үзүнә шарт бир силлә вурду...

— Аға, горхулудур, мәним ушагларым вар...

О мәнә тәрәф бахды. Көзләримиз бир-биринә саташды. О, санки көзләримә бахмаға утанырды, мәним јанымда вурулдуғу үчүн утанырды. Мән ону һәмишә һамыдан гүввәтли вә гочаг һесаб едирдим. О тез көзләрини мәнән чәкди. Мән артыг ағламырдым. Мәндә бу залым адама гаршы бир нифрәт гајнајырды. Аға мәнә јанашды вә атамы вурдуғу әли илә башымы тумарлады, чибиндән кағыз пуллар чыхарыб мәнә узатды. Сонра билдим ки, буналарын һәрәси он манатлыгдыр.

Сонра о, атама деди:

— Мешәди, кир гујуја. Горхма, көр јахынлыгда нә гәдәр гују вар, аллаһ гојса нефт чыхар, сенин үчүн папаглыг, арвадын үчүн туманлыг, оғлун үчүн дә, — јалын ајагларымы көстәрәрәк, — башмаг вә көјнәк аларам.

Атам санки тәрәддүд едирди. Аға ону јаваш-јаваш товлады вә мәнә ики кағыз пул даһа узатды. Атам күлүмсәди. Көнүлсүз һалда мәнә јахынлашды. Пуллары әлимдән алыб көһнә архалығымын балача чибинә гојду, көзлә-

римин јашыны силди, көһнә дәсмалдакы бағламаны ачыб мәнә бир парча чәрәк верди, көзләримдән өпдү, әлини чал саггалына чәкиб дуа охуду вә чархын кәндирини ачыб, јенә дә гујуја дүшдү. Мән ачдым, амма јејә билмирдим...

Гоншу отагдан зәнк сәсләнди. Фирузәнин күлүшләри вә маһнысы ешидилди.

Мүсабиһим јенә јериндән сычрады вә:

— Охујан кимдир? Һә, дејиниз, гызыңыздыр, — дејә јенә дәриндән көксүнү өтүрдү.

Фирузә охујурду:

Әзизим, бир Горхмаз адлы гәһрәман
Гара ган чәкәрди јерин гатындан;
Торпағын бағрыны буруб дөләрди,
Чылғын тәбиәтә галиб кәләрди.

Мән она јанашдым вә чәстәлијинә шүбһә етдијими сездирмәмәк үчүн күлүмсәјәрәк:

— Һә, атаныз сонра нечә олду? О инди сағдырмы? — дејә сорушдум.

— Јох... О... Ону һиссиз бир һалда чәкиб чыхартдылар. Мән она тәрәф јүјүрдүм. Көзләри ачыгды, амма үзү, хүсусән додаглары көмкөј, дәниз кими иди. Аға кәдәрли бир эда илә:
— Өлдү, — деди.

Бирдән гују курулдады, гара нефт гујудан шиддәтлә фонтан вуруб чархы һаваја совурду.

— Ај чан! — дејә аға севинәрәк, мејитдән узаглашды. Мәни ишчиләр кәнара чәкдиләр.

Тез гојун кәсдиләр. Аға әмрләр вермәјә башлады. Мән исә нефт селләри алтында јатан атамын јанына чан атырдым. Ишчиләр мане олурдулар.

Нәһажәт, ағанын әмри илә ишчиләр атамын аяғларындан жапышыб кәнара сүрүдүләр. Мејити көһнә бир арабаја гојуб, үстүнү чырчындырла өртдүләр вә шәһәрин кәнары илә евимизә кәтирдиләр.

Нәбзини јохларкән, мәгсәдими анлајан Мәмәд бирдән сөзүнү кәсәрәк:

— Доктор, әбәс јерә зәһмәт чәкирсиниз. Мән гәтијјән хәстә дејиләм, — деди, — мән хәстә дејиләм, ағлым да өзүмдәдир. Көрүрсүнүз ки, һәр шеј јадымдадыр. Јахшы јадымдадыр, гапымыздан бир рус гадыны кечирди. әлиндә бир дәстә чичәк варды. О, бу чичәкләри гәбиристана апарырды. Онуң гаршысына јүјүрдүм. — Чичәјин бирини мәнә вер, — дедим. Гадын мәнә бахды вә ики чичәк верди. О чичәкләри алыб, гәбиристана јүјүрдүм вә атамын гәбри үстүнә гојдум. Сонра јаш торпаг үзәриндә узанараг, кичик үзүмү гәбрә дајадым. Сојуг торпағы исти көз јашларымла исладараг, узун-узун ағладым. Пајыз ахшамынын күләји сүмүкләримә ишләјирди. Бүтүн бәдәним титрәјирди. Бундан сонра хәстәләндим вә үч ај јатдым. — Доктор, бәлкә мән сизә мане олурам? — деди.

— Јох, әксинә, мән сизин сөһбәтиниздән чох марагланырам, — дејә тез чаваб вердим.

— Мән азмышам, дахмамызы вә бүтүн рајонумузу итирмишәм. Гапыда сизин адынызы охујуб, вахтилә мүәличә етдирдијим көһнә бир дост кими бә'зи шејләр өјрәнмәк үчүн јаныныза кәлдим.

— Ахы, нечә олду ки, белә сағлам вә гүв-

вәтли бир адам олдуғунуз һалда, бирдән аздыныз вә евинизин јерини итирдиниз?

— Мән евимизин јерини итирмәмишәм, јерини таныјырам, буна һеч бир шүбһә ола билмәз, анчаг иш орасындадыр ки, евимиз өз јериндә јохдур. Гоншу евләр дә јохдур. Рајонумуз да јохдур.

— Евдән нә заман чыхмышдыныз?

— Мәним Бакыдан чыхдығым алты илдир. Дүнөн кәлмишәм. Вағзалдан бирбаш евимизә тәрәф кетдим, анчаг евимизи јериндә тапмадым. Бизим һәмишә тозлу-торпаглы, гышда исә боғаза гәдәр палчыг олан әјри күчәмизин јериндә кеннш вә јахшы дөшәнмиш бир күчә көрдүм. Шәһәрин бу башындан о башына гәдәр, көз ишләдикчә көрүнән бир күчә. Трамвајларын арды кәсилмирди, зәнк сәсләри күчәни долдурмушду. Евимизин далында, һәмишә пејинлә долу олан дөнкәдә көзәл бешмәртәбәли бир ев јүксәлирди. Адамлар да дејишән кими олмушду. Әбәди јас вә тә'зиә тә'сир и бурахан гара чадралара бүрүнмүш јекрәнк инсан кәлкәләри әвәзинә, күчәдә инди мәс'уд кәнчлијин хош гәһгәһәләри јүксәлирди.

— Һә, демәк сизин евинизин јериндә күчә салынмышдыр?

— Нечә јәни бизим евимизин јериндә? Бәс гоншуларын евләри? Бүтүн көһнә, бөјрү үстә әјилмиш Чәнбәрәкәнди јох олмушдур. Мән шашыб галдым. Гәбиристана кетмәк үчүн тәпәлә галхдым. Јолу чох јахшы хатырлајырдым. Амма нә фајда ки, гоча гәбиристандан, онун көһнә һасарындан, чала-чухурундан, сөкүлмүш көһнә гәбирләрин ачдығы учурумлардан бир

эсэр көрмөдүм. Атамын да гэбрини тапмадым. Бу эбәди сүкут дүңжасынын јериндә кениш хижабанлы, гәшәнк бир парк эмәлә кәлмишдир, атамын гәбри јериндә исә бир ччәклик салынмышдыр. Мән бурадан евимизә кедән чыгыры тапмаға чалышдым. Лакин тапмадым. О дар, сүрүшкән чыгырын јериндә асфалта дөшөмиш, миник вә жүк машыналарынын, автобусларын арамсыз һәрәкәтиндән гара ајна ки ми парлајан кениш бир јол көрдүм. Мәнә елә кәлди ки, бурада бир зәлзәлә олмуш, вулкан көһнә вә гаранлыг Чәнбәрәкәнди батырага, әвәзиндә јерин дәриликләриндән тәмиз енли, кениш күчәли, көзәл, јашыл парклы, әлван чичәкләрлә күлүмсәјән, баһар нәш'әли јени бир шәһәр чыхармышдыр. Мән вағзала дөнмәли олдум...

— Бу көрдүкләрин пис шејмидир? — дејә сорушдум.

— Демирәм ки, писдир. Ахы, бәс аиләм, гоча анам нечә олду? Гоча, авам, савадсыз вә көмәксиз гадын һара пәнаһ апара биләр? Бәс кичик бачым, арвадым?

— Сизин бурда арвадыңыз галмышдымы? Мүсаһибимин рәнки бирдән дәјишди. О, дәрин бир аһ чәкиб:

— Атам өлөндән сонра, — дејә чаваб верди, — анам евләрдә палтар јумаға башлады, гәлик-гурушла ачлыг ичәрисиндә јашадыг, сојуг гышлары ач вә чылпаг кечирдик. Апрель ингилабындан сонра күчәдә мәнә бир киши раст кәлди. Бу киши, вахтилә мәни ғара нефт селиндән чәкән вә атамын мејитини евимизә кә-

тирән ишчи иди. Мәнним ишсиз олдуғуму билиб деди:

— Оғлум, мән инди Азәрнефтдә буруг устасыјам: Әкәр ишләмәк истәјирсән, сәни дә өзүмлә апарым, бизә ишчи чох лазымдыр.

Мән ишә кирдим вә ејни заманда фабзавучда охумаға башладым.

Уста Сәмәд өз кичик гызы вә гоча арвады илә бизим күчәјә көчду. Гызы гарагаш, гарақоз, мәнним нәзәримдә көзәл бир гызды. Әли Бајрамов клубунда ишләјир вә орада охујурду. Биз достлашдыг. Мән ону севдим, о мәни. Уста Сәмәд чох јахшы киши иди. Мән онун әлалтысы идим. Буна бахмајараг, о разы олду. Пул топлајыб күчлә ики дәст палтар алдым вә анамын јеканә гашлы гызыл үзүјүнү дә үстүнә гојуб евләндим. Бир нечә ајдан сонра мәни охумаға көндәрдиләр. Мән бир чох шәһәрләри, Москваны вә Ленинграды кәзиб, сонра көнүллү олараг Узаг Шәрг Ордусуна јазылдым. Бундан сонра даһа ону бир дә көрмәдим.

Бәли, доктор, о мәни сеvirди, мән дә ону. Бир мүддәт мәктублашдыг, бир-биримизә ашиганә сөзләр јаздыг, амма бирдән онун мәктубу кәсилди. Сәбәбини билмәдим вә беләликлә онула әлагәм кәсилдим. Анчаг бу јахынларда бир јолдашы мәнә јазмышды ки ону көрүб, о сағдыр вә бурада бир докторла јашајыр. Билирәм, ону јохсуллуг вадар едиб, о мәни сәмин олараг үрәкдән сеvirди... Көмәксиз арвад мәнсиз нә едә биләрдн?

Чәј кәтирсинләр, дејә зәнки басдым. Зәнкин сәсинә кимсә кәлмәди.

Гоншу отагдан Фирузенин сәси ешидилди:
— Неч кәс жохдур, доктор, бу күн Машанын истираһәт күнүндүр.

Мәммәд бирдән јериндән сычрады, бир шеј хатырлады вә неч бир шеј сорушмадан отурду.

— Әкәр сиз өз евинизи итирмишсинизсә, гајынатанызы, уста Сәмәди тапа биләрсиниз, — дејә сөһбәти тәзәләмәк үчүн она мүрациәт етдим.

— Оун јанына мә'дәнләрә кетмишдим, бугларда ахтардым, сорушдум. Инди мә'дәнләр әввәлки кими дејил, 28-чи илә нисбәтән белә, дәјишмишдир. Нефтә булашмыш адамлар да чох чәтин раст кәлмәк олур. Намы тәртәмиз кејиниб, елә бил ки, тоја кедәчәкдир. Бир краны вә ја винти бурмагла компрессорларын вә ја матросларын ишини низама салырлар. Көһнә тозлу, јоллар, арабалар вә дроглар да јох олмушдур. Нәр јердә парлаг асфалт вә сур'әтлә јүрүјән машынар! Демәк олар ки, бүтүн мә'дәнләрә трамвај вә дар дәмир јол хәтти чәкилмишдир.

— Демәк, уста Сәмәди тапмадыныз! — дејә сәбирсизликлә сорушдум.

— Јох, тапмадым. Дедиләр ки, о инди бөјүк бир ихтирачыдыр. Бир нечә ихтирасы вар, инди ону Америкаја көндәрмишләр ки, кеңиб орадакы нефт сәнајеси илә таныш олсун. Бу хәбәр мәни, әлбәттә, севиндирди. Дүшүндүм ки, бир парча чөрәк үчүн өзү газдығы гујуја кирәрәк ағанын силлә вә јумруғу алтында ишләјән, өзүнү зәһәрли газларын, өлүмүн гара ағзына атан ишчи, инди өз бачарығ вә талан-

тыны көстәрмәјә имкан тапмыш, инди ихтирачы олмуш, Америкаја кетмишдир:

— Арвадынызы да тапмадыныз?

— Јох, арвадым вә балача бачым һаггында кимсә бир шеј билмир. Арвадымын сағлығы һаггында јазмышдылар. Бачым исә јәгин қи, ачындан мәһв олуб кетмишдир...

— Сиз инди тәләбәсинизми?

— Битирмишәм. Мән мүһәндисәм, машын иншааты мүһәндиси.

Гапы дејүлдү.

— Кириң, — дедим. Мүсаһибим папирос чәкмәјә һазырлашарағ портсигарыны әлиндә тутмушду. Гапы ачылды. Фирузә ағ, тәмиз доктор халатында ичәријә кирди.

— Аләтләри шкафа гојуб бағладым. Кеди-рәм. Бу күн Аслан консерваторијада чыхыш едәчәк. Мәним үчүн билет кәтирмишдир. Инди Зүлејха да, Балаханым хала да кәләчәк.

Мүсаһибим Фирузәјә чох диггәтлә бахырды. Лакин о һәлә гызын јалныз архасыны көрүрдү. Буна бахмајарағ, Мәммәд ону көрмәк вә сәсини ешитмәк үчүн сәһркар бир гүввә илә јериндән галхыр вә бојланырды. О, папиросу әлиндән салды вә әјилиб көтүрмәк истәркән белә Фирузәдән көзләрини ајыра билмәдији үчүн әлиндәки папирослары да дағытды.

*Зүлејха вә Балаханым адыны ешидәр-ешитмәз папирослары јердә гојуб дикәлди. Мән онда диггәт едирдим. Мәнә бахыб Фирузә дә дөндү вә мәним бахдығым чәһәтә бахды. Мүсаһибим инди ону тамамилә көрүрдү. О, анлашылмаз бир дүјғу илә титрәјирди. Дөш гәфәси

нава илэ долу олдуғу, һалда, нэфэс белэ чэк-мирди. Кишилэрэ гаршы һәмнишэ лагејд олан Фирузэ, нэдэнсэ она тэрэф дөндү. Мән онун да һәјәчанлар кечирдијини һнсс етдим. Мәммэд сөзә башларкән, мән онун үзүнү көрмүрдүм. Көзүм Фирузэдә иди. Мән јалныз Мәммәдин јумшаг вә һәјәчандан титрәјөн сәсини ешит-дим. О јалныз бир сөз дејә билди: — Фирузэ!

Она бахаркән, мәнә елә кәлди ки, бу саат Фирузәнин үзәринә атылачаг, ону гучаглаја-чаг вә өпәчәк. Бу һал мәнә чох гәрибә кәлди, чүнки Фирузэ дә буна манл иди. Гыз чәлд мәнә бахды. Гара көзләриндә гығылчым парла-јырды. Фирузэ һеч дә ону гучагламаг истәјән бир кәнч мүһәндисдән узаглашмаг фикриндә дејилди. Кәнч мүһәндис ону гучагламаг үчүн бир аддым ирәлиләди, лакин сонра, нэдәнсә, дајанды; рәнки гачды, од кими јанан ал јанаг-лары кетдикчә ағармаға башлады. Јанан көз-ләринин парылтысы јох олду, көзләри јарыја гәдәр јумулду, дајанды вә дүшүндү. Бирдән Мәммэд титрәјән додаглары илә:

— Бурда јашајырсан? — дејә јаваш со-рушду.

— Өз евимиздә јашајырам, — дејә Фирузэ һәјәчаныны зорлајараг, чаваб верди.

Мән инди анладым ки, кәнчлик өз әлван рәнкләрини бу һнсанлара бәхш етмишдир. До-даглары каһ гыпгырмызы гызарыр, каһ сара-лыр, каһ да кәтан кими ағапаг ағарырды.

Мәммэд көзләрини кениш ачыб, Фирузәјә дик бахараг:

— Анам һарададыр? Зүлејха һарададыр? — дејә сорушду:

— Бир јердә јашајырыг. Бизә Шаумјан пасјолкасында мәнзил верибләр. Инди кедә-рик, көрәрсән...

— Сән мәни евинизә апарачагсан?..

— Мән сәни өз евимизә апарачагам. Мән тәәччүб едирәм, нијә сән өз евинә дејил, бура-ја кәлмишән?

— Сизи ахтарырдым. Бәс Аслан кимдир?

— Кедәрик, көрәрсән, — дејә Фирузэ кү-лүмсәјә-күлүмсәјә чаваб верди.

— Мән дә сизи машинала апарарам, дејиб әләвә етдим вә отагдан чыхдым. Гајыдаркән иши башга һалда көрдүм. Мәммәдин үзү та-мамилә дәјишмишди, көзләри алышыб-јаныр-ды. О күлүрдү. Фирузэ исә көз јашларыны сездирмәмәк үчүн көзләрини силирди. Мәнә елә кәлди ки, о ағлајыр, лакин дәррдән дејил, севинчһндән ағлајырды.

— Һә, машин һазырдыр, кедирик? — дејә тәклиф етдим.

Мәммэд өткәм бир сәслә:

— Кедирик, доктор! — дејә чаваб верди вә аддымлады.

Мән машина миниб сүрмәјә һазырлашар-кән, Мәммэд севинәрәк:

— Машын өзүнүзүндүр? — дејә сорушду.

— Буну мәнә сәрһәд бојуна јайылмыш таун хәстәлијини тез вә мүвәффәгијәтлә тәсвијә ет-дијим үчүн мұкафат вермишләр.

Јүнкүл «ГАЗ» јени асфалтын ајна синәсин-дә ахыб кетди. Чох сүр'әтлә сүрмүр вә һәрдән гајыдыб она бахырдым. О, һәјрәтлә әтрафа ба-хырды. Електрик ишыгларына гәрг олмуш кү-

чэләри, чохмәртәбәли жени евләри, күчәләрдә нәш'әли гәһгәһәләрлә күлән шән азәрбајчанлы гадынлары вә кәнчләри нәзәрдән кечирирди. Коммунист күчәсиндән ениб «Китаб Сарајы» јанындан кечәркән, о, көксүнү өтүрдү; бу, һеј-рәтдән дејил, севинчдән иди...

— Әши, бунлар шәһәрин башына нә иш кәтирирләр? — дејә бағырды.

Мән ону даһа да тәәччүбләндримәк үчүн машыны сахладым вә Фирузәдән машыны идарә етмәсини рича етдим. Фирузә Азавтодорун дәрнәјиндә чалышырды. Шәһәрдә машын сүрмәк үчүн вәсигәси варды, чох заман тәкбашына сүрәрди. Фирузә сүканын далында отуруб машыны ишә саларкән, Мәммәд јенә тәәччүб ичиндә иди.

— Әши, бунлар нә едир!

Мәммәдин јанында отуруб:

— «Бунлар» кимдир? — дејә сорушдум.

— Бизимкиләр дә! Һәлә дүнән, мән кәлдим күн бурада кечмишәм. Таныдығым бир-мәртәбәли көһнә бир еви сөкүрдүләр. Бу күн исә бурада көзәл бир парк салынмышдыр, асфалт, ағачлар, фонтан... Бәлкә ики күнүн ичиндә көһнә еви сөкмәк, јери дүзәлтмәк, һәтә асфалтламағ вә ағач әкмәк о гәдәр дә тәәччүблү дејилдир. Тәәччүблү орасыдыр ки, дүнән әкилән ағачлар, бу күн чичәкләнмишдир вә тәзә јарпағлары илә көзләри охшајыр. Мән һәлә дүнән Губа мејданындан кечдим. Бурасы, вахтилә шәрг мәдәнијјәтсензлијинин ән нүмунәви мәркәзи иди. Бурада данма нәрилдәјән дәвәләр јығынчағ гурарды. Узун вә ғыса сағ-

галлы дәллаллар о тәрәф-бу тәрәфә јүјүрәрди, дәрвишләр дишсиз иланларыны ојна-дарағ, имадын шүчаәтиндән саһибәззаманын узунгулаға сүвар оларағ зүһур едәчәјиндән данышарды. Дүнән нә көрдүм. О шәрг көһнәлији арадан галдырылмыш, онун јериндә тәзә вә тәмиз бағ салынмышдыр. Бурадан јүзләрлә машынлар, трамвајлар, автобуслар өтүб кечир. Ингилабдан габағ тирјәк алвери вә тирјәк чәкмәјә мәхсус күчәләр илә мәшһур олан бир-мәртәбәли Ханым карвансарасы харабалығы јериндә једдимәртәбәли бөјүк бир бина јүксәлмишдир.

Машын Шаумјан пасјолкасынын асфалт күчәләри илә учурду. Фирузә өз севимли нәғмәсини охујарағ, чәсарәтлә машыны идарә едир вә көһнә Ермәникәндин харабалары үзәриндә јүксәлмиш чохмәртәбәли көзәл евләри бир-бир керидә бурахырды.

Мәммәд Фирузәнин машыны идарә етмәсинә бахыр вә дејирди:

— Бах, керидә галмыш авам бир гадын инди һәкимдир, машын сүрүр. Бу, ингилабдыр, һәјатда ингилаб, мәншәтдә ингилаб, инсанларын шүурунда ингилаб...

Машын алтымәртәбәли бир бинанын икинчи гапысы өнүндә дајанды. Фирузә машынын ачарыны көтүрдү, икинчи мәртәбәјә галхдығ.

Бир отаға кирдик. Фирузә дүјмәни бурду, ев електрик ишығына гәрг олду. Мәммәд севинчиндән бағырды. Тәмиз паркет ајна кими һәр шеји өзүндә әкс етдирирди. Газ печ дә ајнадан галмырды. Фирузә јүјүрүб пәнчәрәни ачды, бөјүк бир ағачын будағы ичәри сохулду,

санки хош баһар јели илә һәрәкәтә кәлән тәзә жарпаглар Фирузәни тәбрик етмәјә башлады.

Фирузә чанлы инсанларла көрүшмүш кими:

— Хош көрдүк, хош көрдүк, достларым! — дејә жарпагларын тәбрикинә чаваб верди.

Мәммәд көзләрини вә ағзыны кениш ача-раг, отағын ортасында дуруб, һүндүр ағ сәгфә, пәнчәрәләрә, мебелә вә көрдүјү шејләрә барды.

— Бах, бу мәним отағым, бу чарпајым, бу да Әскәрин чарпајысы.

Бирдән Мәммәд тутулду, көзләри парылдады.

— Хансы Әскәрин? — Дејә тәәччүблә со-рушду.

— Әримин, кәләчәкдә доктор олачаг Әскә-рин, — дејә сакитчә чаваб верән Фирузә Зү-лејхананы, Балаханым халанын отагларыны, гонаг отағыны, ванна отағыны, мәтбәхи, бал-кону көстәрәрәк, мә'лумат верирди.

Онлар гајыдыб јаныма кәлдикдә, гапы ачылды вә отаға сәс-күјлә кәнч бир гыз вә ијирми јашларында бир оғлан кирди. Оғлан тәмиз вә гәшәнк кејинмиш бир балача ушағын элиндән тутмушду.

— Фирузә, бу кәләкбаз мәни алдатмаг и-стәјир, — дејә гыз шән вә курултулу гәһгәһәләр-лә Фирузәјә мүрачиәт етди.

Гыз мәни көрәр-көрмәз јүјүрдү вә зәриф әлләри илә бојнуму гучаглајыб, ушаг кими ја-нагларымы өпмәјә башлады.

— Атачан, сәнин бу кәләкбаз оғлун Аслан мәнә кәләк кәлмәк истәјир.

Бурада Аслан һижләкәрчәсинә ачыглы бир вәзијјәт алды вә:

— Зүлејха, мән сәнә јад кишиләрлә өпүш-мәји гадагап едирәм, — деди.

— О сәнин ишин дејил. Кефим нечә истәјир, елә дә едәчәјәм. Бу нә хүсуסי мүлкијјәтчилик хасијјәтидир? — дејә гыз көзәл башыны дөндә-рәрәк, чаваб верди. Аслан исә күлүр вә де-јирди:

— Јад кишиләрлә өпүшмәк, һәм дә кәнар адамларып јанында...

— Кәнар адам кимдир? — дејә гыз тез әтрафына бахыб, јанда дурап Мәммәди көрдү. Тутулду, мәнән әл чәкди гонаға бахды.

Мәммәд динмир, күлүмсәјирди. Бирдән Зү-лејха гәһгәһә илә күлдү. Мәммәдә тәрәф јү-јүрдү. Вәһши пишик кими бојнуна тулланды. Бәрк-бәрк гучаглады вә көзләри јашарды.

— Гардашым, әзиз гардашым! — дејә һыч-гырыгларла күләрәк тәкрат етди.

— Јахшы ишдир, кәлиннин олсун, мәнән башга дүңјанын бүтүн кишиләри илә өпүшсүн, өзү дә мәним јанында... Бошајырам, кедәк бу саат загса, кедәк, — дејә Аслан зарафатла ачыгланды.

Зүлејха Мәммәдин гучағындап чыхмајыб, көзәл башыны әјди вә Асланы һирсләндирмиш кими, чаваб верди.

— О сәнин ишин дејил, киминлә вә һарада өпүшмәк истәсәм... Кедәк загса, бошанаг.

Мәммәд күләрәк:

— Нә бошанмаг, Зүлејха! Сәи мәнсиз, мән бурада јох икән әрә кетмишсән?

Гыз исә гәһгәһә илә күләрәк:

— Гардашым, о сәнин ишин дежил. Бу нә көһнәпәрәстликдир? Һарада, һачан, кимә әрә кетмәк истәсәм, кедә биләрәм, — деди.

Мәммәд бир шеј демәк истәди, һәтта башлады да:

— Дүнәнә гәдәр ағзындан сүд гохусу кәлирди...

Лакин Зүлејха кимсәјә данышмаг имканы вермирди.

— О дүнәнди, инди исә мүәллимәјәм, һесабадан, һәндәсәдән, чәбрдән вә тригонометријадан дәрс дејирәм. Тәшәккүр дә алмышам, инди кәстәрәрәм.

— Елә бирдәфәлик де ки, ријазиијатдан да, — дејә Аслан онун сөзүнү кәсди.

— О сәнин ишин дежил, кефим нечә истәр, елә дә дејәрәм, — дејә гәһгәһә илә күлдү вә инчә додагларыны гардашынын додагларына жапышдырды.

Бу һалда Фирузә електрик чајники илә ичәри кирди, гучаглашан Зүлејханы вә Мәммәди көрүб:

— Еј, мәним әрими өпмә, о «бејнәлхалг» дежил, — деди.

— О сәнин ишин дежил, киминлә...

Зүлејха сөзүнү битирмәмишди ки, Аслан бир реплика атды:

— Көрүнүр, мәним нишанлым «бејнәлхалгдыр», еләми?

Гызлар күлүшдүләр. Мәммәдин үзү чидди бир вәзијәт алды. О, чәсарәтсиз бир һалда јавашча:

— Нә әр, Фирузә! Ахы, сән дедин ки, сәнин

Әскәр адлы, кәләчәкдә доктор олачаг бир әрин вар.

Гадынлар гәһгәһә илә күлүшдүләр.

Зүлејха тез гардашындан араланыб, балача ушағы гучагына көтүрдү вә деди:

— Онун әри будур. Кәләчәкдә, өзү дедији кими, доктор олачаг, Әскәр јолдашын инди дүз алты јашы вар.

Зүлејха ушағы атасынын голлары арасына атды. Мәммәд ушағы бағрына басды.

Фирузә күләркән, әринин голундан тутду вә:

— Инди кәл кедәк, әл-үзүнү ју, — деди.

Мәммәд мүгәссир бир һалда һеч бир сөз демәди, анчаг ушағы даһа бәрк бағрына басды. Фирузә онун голундан тутараг апарды.

Онлар отагдан чыхмамыш отага сәс-күлә ири бир гадын кирди; голлары чырманмышды.

Јүксәкдән деди:

— Фирузә, мәнә бир аз кағыз вер, өзүн дә кәл көмәк елә, дивар гәзетинә бир мәгалә јазым. О бүрократ зијанчы тахталары вә дәмир һиссәләри һәјәтдә, јағышын алтында сахлајыр. Дејирәм хараб олар, дејир сәнин ихтијарын јохдур ки, мәним үстүмә чығырасан, мән материал һиссәси мүдиријәм, материаллар үчүн мәс'ул мәнәм.

Зүлејха анасына тәрәф јүјүрәрәк:

— Әлбәтә, ана, башгасынын ишинә гарышамага сәнин һаггын јохдур, һәлә галсын онун үстүнә чығырмаг — деди.

— Нечә јә'ни һаггым јохдур. Мән јерли комитәнин үзвүјәм. Бәлкә о баша дүшмүр, бәлкә гәсдән материаллары хараб едир, — дејә кичик Әскәри гучагына алды.

Фирузэ гызармыш додагларыны нэ үчүнсэ силэрэк, отаға кирди, нэш'э илэ:

— Балаханым хала, мэн эрэ кедирэм, — деди, — бах, нишанлым да бурададыр. Көл, таныш ол!

Фирузэ гарыны чэкэ-чэкэ эл-үз јујулан отаға апарды. Мэн гарынын анчаг сон сөзүнү ешитдим:

— Нэ олар, гызым, Мэммэд дә өзүнэ бир башгасыны тапар.

Зүлејха шэн бир халда јүјүрүб мәни гучаглајараг:

— Мэн дә башгасыны тапдым, бах, бу кишини, — деди.

— Јахшы ишдир, онлар орада өпүшсүн, булар бурада, бэс биз адам-зад дејилик, — дејэ јенэ Аслан зарафат етди.

— О сәнин ишин дејил, — деди, — тәснифи мұғаматдан ајыра билмәјән һәр ушағы, һәр ијирми јашлы бәстәкары өпмәјәчәјәм ки...

— Одур ки, сән өз кәләчәк эриндән башга һамы илэ өпүшәндә Нјутон јеринә каһ Арши-меддән, каһ да Пифагордан јапышырсан.

— О сәнин ишин дејил...

Пластинка һәрләнди, гыз нэш'э илэ јериндән сырајыб, Аслана тәрәф јүјүрдү вә һамар, парлаг паркет үзәриндә сүзмәјэ башладылар.

О бири отагда ана илэ оғлун нечә көрүшдүјүнү билмирәм, анчаг ону билирәм ки, онлар отаға кирәркән, Мэммәдин үзү тәртәмиз, Балаханым хала исә гулагларына гәдәр сабун көпүјүнә булашмышды.

Мэн Ајна илэ үзбүз отурмушдум, гоншу отағын бир һиссәси бу ајнада көрүнүрдү.

Фирузәнини, бөјүк бир һәзлә әринин үзәринә одеколон сәпдијини, бир-биринә бахдыгларыны, Фирузәнини ону гучагладығыны вә һәррәтли додагларынын бир-биринә јапышдығыны ајдынча көрүрдүм.

— Нэ олар, — дејэ дүшүндүм, — соснализм өпүшә зидд дејилдир...

Доғрусуну десәк, мэн гибтә едирдим. Мэн Фирузәни гысганырдым. Онларын бәхтијарлыгыларына, кәнчлијинә, бәхтијарлыгдан алышыб-јанан көзләринә гибтә едирдим вә: «Нечин 28 јашында дејиләм?» дејэ һејфсиләнирдим.

Зүлејха пиано чаларкән, Фирузә илэ Аслан паркет үзәриндә сүзәркән, балача Әскәр күчлә нәнәсини ојнамаға дартаркән, Мэммәд јанымда отурду вә мәс'уд бир хал илэ јавашча:

— Инди һәр шеј мәнә ајдындыр, — деди. — Бир бахын, доктор, көһнә Бакы нә иди, инди нә олмушдур! Бу аилә әввәл нә иди, инди нә олмушду! Хам адам белә шејдән өзүнү итирмәзми? Сиз исә мәним нәбзими јохлајырдыныз. Игтисадијатда ингилаб, һөјатда ингилаб, мәишәтдә ингилаб, инсан шүүрунда ингилаб. Бу ингилаб тәбиәтин көһнә ганунларыны белә дејишдирир. Чылпаг, гумлу дүзләри ики күн ичәрисиндә јашыл, чичәкли бир баға дөндәрир. Онун сајәсиндә өлү гәбиристан белә чанланыр, мэдәнијјәт вә истираһәт паркына чеврилир.

Мэммәд доғру дејирди. Мән она мәсләһәт көрдүм ки, сабаһдан ајнанын јерини дејишсин.

КИТАБЫН ИЧИНДӘКИЛӘР

Дилара	3
Аслан вә Фәрһад	9
Күлзәр	51
Дилбәр	76
Күләр	89
Фирүзә	102

Тәҗрар нәшр

Джафар Кафар оглы Джабарлы

АСЛАН И ФАРХАД

(Рассказы)

(На азербайджанском языке)

Редактору *Мәмәд Намаз, Рәссамы М. Гулијев,*

Бәдии редактору *С. Шатиков,*

Техники редактору *Л. Абдуллајева,*

Корректорлары *М. Манафова, Д. Мәликова.*

ИБ № 712.

Җыгылмаға берилмиш 25/ХІІ-1979-чу ил. Чапа имзаланмиш
26/ІІІ-1980-чи ил. Кағыз форматы 70×90^{1/32}. Кағыз № 1. Физики
ч/в. 3,875. Шәрти ч/в. 4,53. Учот нәшр. в. 4,0. Тиражи 15000.
Сифармиш № 56. Гиймәти 30 гәп.

Азәрбајҗан ССР Дөвәт Нәшријат, Полиграфія вә Китаб

Тичарәти Ишләри Комитәси.

„Кәңчлик“ нәшријат, Баки, һүсү һачијев күчәси, 4.

„Гызыл Шәрг“ мәтбәәс. Баки, һәзи Асланов күчәси, 80.

Үз габыгы 26-лар мәтбәәсиндә чап едилмишдир.

30 гэл.